

**INICIJATIVE I DOBRE PRAKSE
MEMORIJALIZACIJE
U BOSNI I HERCEGOVINI**

Strateški dokument

Autor: Eldin Hadžović

ISBN 978-9926-9132-0-5

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu

Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod

ID brojem 69701126

Autor: Eldin Hadžović

INICIJATIVE I DOBRE PRAKSE MEMORIJALIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Strateški dokument

Sarajevo, 2026

IMPRESSUM

Autor:

Eldin Hadžović

Urednik:

Denis Džidić

Zlatan Hajlovac

Projekt menadžeri/ce:

Zlatan Hajlovac

Mersiha Jaskić

Lektura:

Amila Žunić

Recenzent:

Prof. dr. Sead Turčalo

Dizajn i DTP:

Dino Hujić

Izdavač:

Balkanska istraživačka mreža, BIRN

Za izdavača:

Denis Džidić

Sarajevo

2025

Uvod	6
Ciljevi dokumenta:	6
Metodologija istraživanja i pregled literature	7
Pregled prošlih inicijativa memorijalizacije	10
Implementacija, izazovi i rezultati	16
Analiza rezultata i izazova prošlih inicijativa	20
Stanje aktualnih inicijativa	21
Primjeri trenutnih inicijativa	22
Primjena teorija inkluzivne memorijalizacije u praksi	23
Primjeri dobrih praksi	25
Preporuke za prevazilaženje izazova	28
Preporuke za obrazovne institucije	29
Preporuke za medije	29
Praktične preporuke	30
Uključenost zajednice	31
Održivost	31
Stavljanje memorijala na svjetsku i/ili evropsku mapu	32
Zaključak	33
Budući koraci i preporuke za daljnju implementaciju	33
Uspostavljanje smjernica i standarda	33
Osiguranje finansijskih sredstava i političke podrške	33
Promicanje zajedničkog sjećanja	33
Literatura	34

Uvod

Ovaj dokument rezultat je opsežnog istraživanja i saradnje sa različitim akterima, uključujući akademsku zajednicu, nevladine organizacije, lokalne zajednice i međunarodne partnere. Svrha ovog strateškog dokumenta je da pruži pregled osnovnih inicijativa i dobrih praksi memorijalizacije u Bosni i Hercegovini, a posljedično da doprinese izgradnji trajnog mira i društvenog konsenzusa o prošlosti kroz kvalitetne i inkluzivne pristupe memorijalizaciji.

Ciljevi dokumenta:

Identifikacija i analiza prošlih i trenutnih inicijativa: Kroz detaljnu analizu, dokument pruža uvid u različite pristupe i metode koje su korištene u procesu memorijalizacije. Ovo uključuje pregled uspješnih inicijativa, kao i onih koje su se suočile s izazovima, kako bi se izvukle korisne lekcije za buduće projekte.

Promoviranje dobre prakse: Dokument ističe primjere dobrih praksi iz Bosne i Hercegovine, regiona i svijeta. Cilj je da se kroz ove primjere pokaže kako se različite zajednice suočavaju s izazovima memorijalizacije i kako se mogu primijeniti inovativni pristupi za postizanje inkluzivnosti i održivosti.

Pružanje preporuka za buduće inicijative: Na osnovu analize prošlih i trenutnih inicijativa, ponudit će se konkretne preporuke za unapređenje procesa memorijalizacije.

Metodologija istraživanja i pregled literature

Metodologija istraživanja za ovaj Strateški dokument temelji se na kvalitativnom pristupu, jer dopušta širu sliku o kompleksnosti iskustava i percepcija u procesima memorijalizacije. Osnovni izvori koji se koriste su literatura o memorijalizaciji kao teoretski okvir naspram kojeg se analiziraju procesi memorijalizacije u BiH, prethodni radovi vezani isključivo za memorijalizaciju u BiH, poput izvještaja organizacija civilnog društva na ovu temu, medijskih članaka, te službeni dokumenti koji su potrebni kako bi se bliže objasnio kontekst događaja i posljedično napora za memorijalizaciju u određenim sredinama. Alat koji je korišten je interpretivna i receptivna analiza sadržaja¹ iz više perspektiva, uključujući i perspektivu mirovnih studija, rodnu perspektivu i teoretsku perspektivu o memorijalizaciji. Drugi korak istraživanja uključivao je primarno istraživanje kroz provođenje intervjua i fokus grupa s ključnim akterima, uključujući predstavnike lokalnih zajednica, nevladinih organizacija, akademske zajednice i donosioca odluka. Ovi intervjui i fokus grupe omogućili su dublje razumijevanje iskustava, stavova

.....

1 Prema Aaronu Ahuviji, interpretivna analiza sadržaja je metod koji je fokusiran na analizu latentnog značenja a ne eksplicitnih elemenata. Receptivna analiza sadržaja odnosi se na način na koji se sadržaj analizira i razumije od različitih posmatrača. Aaron Ahuvia, "Traditional, Interpretive, and Reception Based Content Analyses: Improving the Ability of Content Analysis to Address Issues of Pragmatic and Theoretical Concern," *Social Indicators Research* 54, no. 2 (2001): 139–172, Pristupljeno April 3, 2026, https://www.researchgate.net/profile/Aaron-Ahuvia/publication/30844463_Traditional_Interpretive_and_Reception_Based_Content_Analyses_Improving_the_Ability_of_Content_Analysis_to_Address_Issues_of_Pragmatic_and_Theoretical_Concern/links/0487e2c9db1254aa4933f9dd/Traditional-Interpretive-and-Reception-Based-Content-Analyses-Improving-the-Ability-of-Content-Analysis-to-Address-Issues-of-Pragmatic-and-Theoretical-Concern.pdf

i percepcija različitih aktera o procesima memorijalizacije. Kombinacija ovih metoda omogućila je analizu koja je temelj za izradu preporuka i identifikaciju dobrih praksi u memorijalizaciji.

Polazna tačka za diskusiju o memorijalizaciji u više postkonfliktnih društava, uključujući i bosanskohercegovačko, jeste koncept agonističkog sjećanja koji je u teoriju uvela Chantal Mouffe, belgijska politologinja. Ovaj koncept se odnosi na revitalizaciju sjećanja na prethodne društvene konflikte na način da se u javnosti memorijalizacija prethodnih sukoba odvija tako da se prepoznaju različite perspektive a ne jedan, unificiran narativ koji zasjenjuje sve druge nivoe shvatanja određenog sukoba. Dakle, "agonističko sjećanje" na čistac iznosi kompleksnost subjektivnih perspektiva o događajima, a posljedično i sukoobljene narative o političkim procesima. U isto vrijeme, u ovakvom modelu sjećanja, stvara se svijest o razlikama i mnoštvu proturječnih perspektiva bez kolaterala u vidu legitimizacije počinjenih zločina². Dio teoretskog osnova o memorijalizaciji odnosi se, nastavno, na mnemoničke sukobe, u kojima se naučnici fokusiraju na različite interpretacije prošlosti koje se artikuliraju kroz kontradiktorne narative, retoriku, predstavljanje, ali i politička rješenja³. Koncept koji je predstavila Mouffe, kao i mnemonički sukobi, dio su šire teorije o ontološkoj sigurnosti. Prema Jennifer Mitzen, ontološka sigurnost jeste jedan od metoda koji koriste države – sličan u svojoj upotrebi potrebi za fizičkom sig-

.....

2 Anna Cento Bull, "Agonistic Memory," in *The Palgrave Encyclopedia of Memory Studies*, ed. Lucas M. Bietti and Martin Pogačar (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 1–5, https://doi.org/10.1007/978-3-030-93789-8_81-1

3 Magdalena Saryusz-Wolska, Joanna Wawrzyniak, and Zofia Wóycicka, "New Constellations of Mnemonic Wars: An Introduction," *Memory Studies* 15, no. 6 (2022): 1275–1288, <https://doi.org/10.1177/1750698022113373>

urnošću – ontološka sigurnost pripada individualnom nivou. To je potreba da se individua osjeća cijelom, kontinuirano postojećom osobom kako bi imala osjećaj autonomije, najčešće kroz takozvanu rutinizaciju odnosa s drugima⁴. Kada se ovo prenese na državno djelovanje, individualna autonomija vezana za identitete učvršćuje status quo, pogotovo kada govorimo o postkonfliktnim društvima kakvo je bosanskohercegovačko. Ontološka sigurnost u smislu rutinizacije memorijalizacije, kada žrtva ne mijenja usvojeni identitet žrtve, što je slučaj u homogenim zajednicama, narušava agonističko sjećanje i jača mnemoničke sukobe. U ovakvom kontekstu naciju možemo shvatiti kao diskurzivnu formu – ona nastaje i raste unutar diskursa. Međutim, kako Adis Maksić u svome radu naglašava, nacija je i afektivna forma – odnosno postoji kao zajednica osoba koje dijele minimum zajedničke, afektivne veze za isti “spremnik simbola” koji predstavljaju kategoriju kolektivnog pripadanja, u čemu zajednički senzibilitet prema određenoj pojavi ili stvari jeste zapravo vezivno tkivo nacije.⁵ Vrlo slično, koristeći koncept performativnosti identiteta, Vikki Bell tvrdi da performativnost ne pretpostavlja podložnost izmjenama identiteta, nego dovodi do toga da preispitujemo kako se odvijaju produkcija i utjelovljenje određenih identiteta, a često sa društvenim i političkim posljedicama, što je važno u kontekstu diskusija o memorijalizaciji.⁶ Chicago principi o postkonf-

liktnoj pravdi iz 2007. također su važan dokument kada se govori o konkretnoj temi memorijalizacije, uzimajući u obzir da je jedan od principa u potpunosti posvećen ovoj temi. Jedan od principa u ovim smjernicama za izradu politika u postkonfliktnim kontekstima, je da države trebaju podržavati zvanične programe i društvene inicijative za memorijalizaciju žrtava, obrazovati društvo o nasilju iz prošlosti i očuvati sjećanje. Naposljetku, važno je osvrnuti se na rad profesora Gorana Šimića – “Perils and Pitfalls of Memorialization in Divided Post-Conflict Societies” iz 2024. koji se bavi kompetitivnom memorijalizacijom u BiH i argumentira da pravno obavezujuća regulacija gradnje memorijala može biti izvodljiva strategija. Isti autor naglašava pet područja u procesu memorijalizacije u BiH koja su važna za tranzicijsku pravdu, koja uključuju pravo na memorijalizaciju, pažnja da memorijali ne sadrže sporne poruke i/ili simbole, zabrana komemoracija ratnih zločinaca, regulacija strateškog postavljanja memorijala (dva su pristupa ili je potencijalno provokacija ili stvara animozitet kada simbolički zauzme veliki dio teritorije lokalne zajednice)⁷. Šimić zaključuje da memorijalizacija u BiH sa sobom nosi, s jedne strane, rizik ponovnog oživljavanja razlika i konflikata, a s druge strane zamku politizacije sjećanja. Svi argumenti koje iznosi u svome radu koherentni su s prethodnim autorima koji su navedeni, dok je ovaj strateški dokument zamišljen tako da ove perspektive uključi u analizu nastojanja za memorijalizaciju širom BiH i bude svojevrsan alat za dalje procese memorijalizacije. Teorije inkluzivne memorijalizacije naglašavaju važnost

4 https://polisci.osu.edu/sites/default/files/2024-06/JM_OSWP_EJIR_2006.pdf

5 *Ethnic Mobilization, Violence, and the Politics of Affect - The Serb Democratic Party and the Bosnian War* | Adis Maksić | Palgrave Macmillan. Pristupljeno March 15, 2026. <https://www.palgrave.com/gp/book/9783319482927>. p. 257

6 “Performativity and Belonging: An Introduction - Vikki Bell, 1999.” Pristupljeno March 15, 2026. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/02632769922050511>

7 Goran Šimić, “Bosnia and Herzegovina: The Perils and Pitfalls of Memorialization in Divided Post-Conflict Societies,” *SKEI – Međunarodni interdisciplinarni časopis / International Interdisciplinary Journal* 5, no. 1 (2024): 45–62, <https://hrcak.srce.hr/file/463630>.

uključivanja svih pogođenih zajednica u proces planiranja i izgradnje memorijala. Ove teorije sugeriraju da inkluzivni pristup može pomoći u izgradnji povjerenja i pomirenja među zajednicama. Inkluzivnost podrazumijeva aktivno sudjelovanje svih relevantnih aktera, uključujući preživjele, porodice žrtava, lokalne zajednice i nevladine organizacije. Ovaj pristup osigurava da memorijali odražavaju različite perspektive i iskustva, što može doprinijeti stvaranju zajedničkog sjećanja i razumijevanja. Jedan od ključnih autora koji se bavi teorijama inkluzivne memorijalizacije je James E. Young, koji u svojoj knjizi "The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning" analizira kako različiti memorijali mogu odražavati različite perspektive i iskustva. Young naglašava važnost participativnog pristupa u procesu memorijalizacije, gdje su svi relevantni akteri uključeni u proces donošenja odluka. Ovaj pristup može pomoći u izgradnji povjerenja među zajednicama i smanjenju sumnji i nepovjerenja. Joanne Sharp i njezini koautori u knjizi "Geographies of Postcolonialism: Spaces of Power and Representation" također naglašavaju važnost inkluzivnosti i participativnosti u procesima memorijalizacije. Oni sugeriraju da participativni pristup može pomoći u osiguravanju da memorijali odražavaju različite perspektive i iskustva, te da su relevantni i značajni za sve zajednice. Sharp i njezini koautori također naglašavaju važnost transparentnosti u procesu donošenja odluka, što može pomoći u izgradnji povjerenja među zajednicama. Teorije inkluzivne memorijalizacije također naglašavaju važnost edukacije i podizanja svijesti. Edukativni programi i aktivnosti mogu pomoći u povećanju svijesti o važnosti sjećanja i pomirenja, te u promicanju kritičkog razmišljanja i empatije. Naprimjer, Paul Williams u svojoj knjizi "Memorial Museums: The

Global Rush to Commemorate Atrocities" analizira kako muzeji i memorijali mogu koristiti edukativne programe za promicanje sjećanja i pomirenja. Williams naglašava važnost interaktivnih izložbi i radionica koje posjetiocima pružaju dublje razumijevanje historijskog konteksta i značaja memorijala. Primjena teorija inkluzivne memorijalizacije u praksi može biti izazovna zbog političkih i društvenih prepreka. Međutim, postoje primjeri uspješnih inicijativa koje su uspjele prevazići ove prepreke. Naprimjer, projekat "Memory Walk" u Sarajevu koristi participativne metode kako bi uključio lokalne zajednice u proces memorijalizacije, što je rezultiralo pozitivnim reakcijama i povećanim osjećajem zajedništva. Ovaj projekat pokazuje kako inkluzivni pristup može pomoći u izgradnji povjerenja i pomirenja među zajednicama, te u stvaranju zajedničkog sjećanja i razumijevanja. Teorije inkluzivne memorijalizacije naglašavaju važnost uključivanja svih pogođenih zajednica u proces planiranja i izgradnje memorijala, te važnost transparentnosti i participativnosti. Primjena ovih teorija u praksi može biti izazovna, ali postoje primjeri uspješnih inicijativa koje pokazuju kako inkluzivni pristup može doprinijeti dugoročnoj održivosti memorijala i procesu pomirenja.

Pregled prošlih inicijativa memorijalizacije

Nakon završetka rata 1995. godine, u Bosni i Hercegovini su započele brojne inicijative memorijalizacije s ciljem očuvanja sjećanja na žrtve i stradanja civilnog stanovništva. U periodu neposredno nakon rata, lokalne zajednice i preživjeli su često sami pokretali aktivnosti kako bi odali počast stradalima. Međunarodne organizacije, uključujući Ujedinjene narode, Organizaciju za evropsku sigurnost i saradnju (OSCE) i brojne nevladine organizacije, također su podržale prve pokušaje da se komemoriraju žrtve i zabilježe događaji iz ratnog perioda. Memorijalizacija je imala za cilj pružiti podršku procesu pomirenja, kao i podizanje svijesti o razmjerama zločina kako bi se spriječila njihova negacija i revizionizam.

U ranim fazama, inicijative memorijalizacije bile su fragmentirane, često zavisne od lokalnih zajednica i nevladinog sektora. Različite etničke zajednice imale su različite pristupe i prioritete pri obilježavanju sjećanja, što je dovelo do polariziranog pristupa memorijalizaciji. Ipak, početkom 2000-ih dolazi do značajnog napretka, kada se formiraju prvi institucionalni okviri za očuvanje kolektivnog sjećanja, uključujući projekte poput izgradnje spomen-obilježja u Srebrenici i drugih važnih memorijalnih lokaliteta. Unutar ovog rada nemoguće je napraviti sistematičan prikaz svih prošlih inicijativa, posebno uzimajući u obzir fragmentiranost ustroja u BiH i činjenicu da su za izgradnju spomenika nadležni najniži organi vlasti - općine. Prema istraživanju Balkanske istraživačke mreže u BiH, samo u toku pet godina od 2015. do 2020. godine, u BiH je izgrađeno više stotina spomenika na koje je potrošeno preko četiri miliona KM⁸. Istovremeno, ovo

istraživanje ukazalo je na brojne manjkavosti, poput pretjeranog fokusa na vojna stradanja umjesto civilnih žrtava, problematične narative, ali i netačnosti i diskriminaciju žrtava drugih nacionalnosti.

Jedna od najvažnijih inicijativa bila je podizanje Memorijalnog centra Srebrenica u Potočarima, otvorenog 2003. godine, koji je postao centralno mjesto sjećanja na žrtve genocida u Srebrenici. Memorijalni centar ima dvostruku funkciju – služi kao mjesto počasti i sjećanja te kao edukacijski centar u kojem se posjetioci mogu upoznati s događajima koji su doveli do genocida kroz sadržaje poput vođenih posjeta, izložbi, pristupa biblioteci, te više dostupnih istraživanja. Posvećen je sjećanju na žrtve genocida u Srebrenici iz jula 1995. godine, kada je ubijeno više od 8.000 Bošnjaka. Centar uključuje mezarje gdje su pokopane identificirane žrtve, kao i muzej koji dokumentira događaje koji su doveli do genocida. Muzej koristi različite multimedijalne sadržaje, uključujući fotografije, video zapise i osobne predmete žrtava, kako bi posjetiteljima pružio duboko emotivno iskustvo. Memorijalni centar na aktivnom i zvaničnom nivou obilježava i sjeća se drugih žrtava poput Jasenovca, Grabovice, Ahmića, pa je ujedno i dobar primjer inkluzivne memorijalizacije. No, uprkos najrazvijenijem modelu memorijalizacije koji je razvijan u periodu od 2003. i činjenici da je normativno usklađen sa teorijskim okvirom agonističkog modela sjećanja, Memorijalni centar postoji unutar društva u kome ontološka sigurnost počiva na antagoniziranim identitetima i nerijetko izaziva mnemoničke sukobe, što umanjuje potencijal za društvenu katarzu i, posljedično, transformaciju.

miliona maraka za spomenike u službi podjele," Detektor, 3. januar 2020, <https://detektor.ba/2020/01/03/analiza-cetiri-miliona-maraka-za-spomenike-u-sluzbi-podjele/>

Uzimajući u obzir da se Memorijalni centar ističe među brojnim praksama memorijalizacije u BiH, važno je naglasiti kvalitete koje ga izdvajaju od ostalih praksi. Osim prethodno spomenutih multimedijalnih sadržaja koji doprinose kontinuiranosti i održivosti ovakve prakse memorijalizacije, koji su prilagođeni posjetiocima iz različitih država, višjejezični, te prilagođeni osobama s invaliditetom, Memorijalni centar u svom Strateškom planu do 2030. godine⁹ navodi elemente koji dovode do ispunjavanja standarda koji su opisani kroz Chicago principe. Naime, posebno je važno osvrnuti se na multisektorski i multidimenzionalni pristup koji se planira ovim strateškim dokumentom. Memorijalni centar izuzev onoga na šta se možemo osvrnuti u većini primjera memorijalizacije širom BiH, a to je infrastruktura i materijalno unapređenje kompleksa, dosta pažnje posvećuje sljedećem: sigurnosnom aspektu ne samo u fizičkom nego i u kibernetičkom kontekstu što je dosta napredno u odnosu na druge inicijative, edukaciji kroz različite pristupe – od programa usmene historije što neće ograničiti preživjele i potomke od kojih svi nemaju kapacitete za ovakav tip bilježenja svojih iskustava ali i doprinosi široj slici i razumijevanju genocida, digitalne arhive, interaktivne platforme, kao doprinos javnoj angažiranost bez potrebe dolaska na samu lokaciju Memorijalnog centra. Svi ovi aspekti čine sadržaje i ovu praksu memorijalizacije iznimno pozitivnom, ali i savremenom i prilagodljivom u današnjem svijetu, pogotovo u smislu protoka informacija. Osim toga, važ-

no je naglasiti da prethodno navedeni mnemonički sukobi prisutni i u javnom diskursu u BiH koji se vezuju za samu tematiku kojom se bavi Memorijalni centar dostatno su adresirani i kroz Strateški plan i kroz ostale sadržaje i aktivnosti Memorijalnog centra. U Strateškom planu, osvrće se na suočavanje s prošlošću, a u posebnom odjeljku koji se odnosi na rad Memorijalnog centra, osvrću se na negiranje i pomenute mnemoničke sukobe, identificirajući narative i taktike koje se najčešće koriste, ali i predočavajući set preporuka za različite interesne skupine koje se mogu implementirati kako bi se ovakvi narativi zaustavili i memorijalizacija doprinijela transformaciji (npr. reforma obrazovanja, edukacije, zago-varanje¹⁰). Na kraju, važno se osvrnuti na jednu od praksi koja se u diskursu o memorijalizaciji i mnemoničkim sukobima zanemaruje, a Memorijalni centar ju naglašava i obrazlaže vrlo jasno i precizno – rodna perspektiva izgradnje mira i memorijalizacije. Tako, u svom Strateškom planu, Memorijalni centar ističe sljedeće:

“Rodna perspektiva u radu Memorijalnog centra Srebrenica ne svodi se na formalno uključivanje žena u programske dokumente, nego se posmatra kao ključna dimenzija koja povezuje specifična iskustva muškaraca i žena te duboke promjene u društvenoj strukturi izazvane genocidom. Centar prikuplja i bilježi priče preživjelih žena i muškaraca, svjestan da su one temelj za razumijevanje svih oblika otpornosti i obnove pogođenih zajednica. Također, u internom radu oslanja se na ravnopravnu zastupljenost i uvažavanje rodno osjetljivih iskustava, pri čemu se jednakost u rukovodstvu i u timovima smatra jednim od ključnih

9 Memorijalni centar Srebrenica–Potočari, *Genocid u Srebrenici 30 godina poslije: Globalni poziv na sjećanje, pravdu i mir – Strateški plan 2025–2030* (Srebrenica: Memorijalni centar Srebrenica–Potočari, 2025), <https://srebrenicamemorial.org/assets/files/1747905262-strateski-plan-memorijalnog-centra-genocid-u-srebrenici-30-godina-poslije-globalni-poziv-na-sjecanje-pravdu-i-mir-2025-2030.pdf>

10 Memorijalni centar Srebrenica–Potočari, “Negiranje genocida u Srebrenici,” pristupljeno 15. marta 2026, <https://srebrenicamemorial.org/bs/stranica/negiranje-genocida-u-srebrenici/29>

pokazatelja istinske posvećenosti rodnoj ravnopravnosti. Svi edukativni i istraživački programi pažljivo uvažavaju ove različite aspekte preživljenih trauma, kako bi svaka priča bila jednako prepoznata i valorizirana u kolektivnom sjećanju.”¹¹

Ovakav pristup predstavlja unikatn odnos prema pitanjima rodne ravnopravnosti, kao i općim identitetskim aspektima sukoba i genocida, što je često zanemareno, posebno uzimajući u obzir da je genocid u Srebrenici mahom počinjen nad muškarcima i dječacima.

Galerija 11/07/95 u Sarajevu je prva memorijalna galerija u Bosni i Hercegovini, posvećena sjećanju na genocid u Srebrenici. Galerija koristi širok spektar multimedijalnih sadržaja, uključujući fotografije, mape, audio i video materijale, kako bi pružila dokumentarni i umjetnički prikaz događaja iz jula 1995. godine. Kroz stalne izložbe, galerija nudi duboko emotivno iskustvo koje posjetitelje potiče na razmišljanje o kulturi sjećanja i zaborava. Galerija također organizira različite kulturne događaje i edukativne programe, čime doprinosi širenju svijesti o važnosti suočavanja s prošlošću i izgradnje mira. Konceptualno je zamišljena kao hibridni oblik muzeja i galerije, te uključuje i dokumentarne i umjetničke forme interpretacije srebreničkog genocida. Ono što iz Galerije naglašavaju jeste da historiju ne tretiraju u njezinoj finalnoj, zabilježenoj formi nego pokušavaju intervenirati na način da historiju povežu sa sadašnjošću i događajima. Cilj je da Galerija postane glas protiv svih formi nasilja, a Srebrenica simbol patnje svih ljudi na svijetu i ravnodušnosti drugih¹².

U Sarajevu je, na osnovu trogodišn-

jeg istraživačkog projekta Jasminka Halilovića i knjige *Djetinjstvo u ratu: Sarajevo 1992–1995*, objavljene 2013. godine, pokrenuta inicijativa za izgradnju Muzeja ratnog djetinjstva, koji je trebao prikazati iskustva djece tokom opsade Sarajeva. Muzej, otvoren 2017. godine, prikazuje osobne priče i predmete, čime nudi jedinstven uvid u svakodnevnicu najmlađih tokom ratnog perioda. Inicijativa je imala za cilj ne samo očuvanje sjećanja već i edukaciju budućih generacija o posljedicama rata kroz lična svjedočanstva. Uprkos sveprisutnim mnemoničkim sukobima kada god govorimo o memorijalizaciji u BiH, primjer Muzeja ratnog djetinjstva ipak predstavlja dječju i vrlo individualnu perspektivu koja doprinosi jednom sveobuhvatno inkluzivnom pristupu u memorijalizaciji. Naime, kako u svome članku navodi Jasna Dragović Soso, Muzej ratnog djetinjstva ali i inicijative okupljene oko podizanja spomenika djeci ubijenoj u Prijedoru¹³, te njihov fokus na djecu kao simbol nevine žrtve u kombinaciji sa različitim ali komplementarnim formama djelovanja u društvu, bez obzira na etničke i generacijske jazove, oblikuje inkluzivan pristup memorijalizaciji pa čak i, kako autorica tvrdi, otpor dominantnim etnonacionalističkim narativima u državi¹⁴. Muzej ratnog djetinjstva ima bosanskohercegovačku i međunarodnu postavku i djeluje kao svojevrsna spona nečega što osnivač naziva univerzalnim iskustvom djetinjstva u ratu¹⁵. Osim korištenja novih tehnologija i novih oblika medija, u svome se radu

.....
¹³ Obrađeno u nastavku.

¹⁴ Jasna Dragović-Soso, “Memory Activism and the Victimhood Paradox in Bosnia and Herzegovina: Commemorating the ‘War Child’ in the Resistance against Ethnic Nationalism,” *East European Politics*, objavljeno online 22. septembra 2025., <https://doi.org/10.1080/21599165.2025.2562412>

¹⁵ War Childhood Museum, “Ideja, misija i vizija,” pristupljeno 15. marta 2026, <https://warchildhood.org/ba/ideja-misija-vizija/>

.....
¹¹ *ibid.*

¹² Galerija 11/07/95, “About Gallery 11/07/95,” pristupljeno 15. marta 2026, <https://galerija110795.ba/about-gallery-110795/>

Muzej ratnog djetinjstva osvrće i na inkluzivnu umjetnost u smislu dostupnosti za različite osobe sa invaliditetom pa tako nudi pristup osobama sa invaliditetom kao i postavku na bosanskom jeziku na Brajevom pismu¹⁶.

U Mostaru su postavljeni brojni spomenici, poput Partizanskog groblja i obnove Starog mosta kao simbola ujedinjenja. Ova mjesta su postala ključna za lokalno stanovništvo, ali su također izazvala brojne rasprave i kontroverze u pogledu političkih tumačenja događaja. Inicijative u Mostaru odražavaju složenost sjećanja na ratne zločine u zajednici podijeljenoj po etničkim linijama i potvrđuju ono što Chantal Mouffe naziva agonističkim sjećanjem – stvaranje memorijala koji dovode do političkih podjela kroz narative koje se kroz njih grade. Posebno je zanimljivo osvrnuti se na Partizansko groblje koje, iako historijski nije direktno povezano sa devedesetim godinama prošlog stoljeća, predstavlja pravi primjer mnemoničkog sukoba. U suprotnosti su dva mišljenja, s jedne strane jedan dio lokalne zajednice njeguje sjećanje na antifašističku borbu građana i građanki Mostara i memorijal koristi kao primjer opredijeljenosti ovog dijela BiH antifašističkim tekovinama. No, nasuprot ovom mišljenju, što dokazuju i vrlo česta oštećenja i skrnavljenje ovog groblja¹⁷, te pisanje uvredljivih poruka koje sadrže fašističku simboliku i tvrdnje da su mostarski antifašisti, predstavljeni kroz ovaj memorijal, zapravo zločinci i da je sve uz šta se memorijal vezuje mit¹⁸. Ovaj mnemonički sukob stoga ne

postoji u vakuumu nego se manifestira u materijalnom pogledu što dovodi do destabilizacije i narušavanja procesa izgradnje mira u Mostaru. Također, dokaz je ovo afektivnog vezanja za isti spremnik simbola kod sada jasno razgraničenih etničkih skupina.

U Prijedoru su pokrenuti projekti poput izgradnje spomenika žrtvama logora, ali zbog političkih prepreka došlo je do odgoda i komplikacija u njihovoj realizaciji. Usprkos tome, lokalni aktivisti i nevladine organizacije nastavili su pritisak na vlasti kako bi se adekvatno očuvalo sjećanje na stradale civile u Prijedoru. Tako je 2003. godine podignuta Spomen-ploča logor "Keraterm" na mjestu nekadašnjeg logora. Ovaj memorijal predstavlja, odnosno ploča sadrži imena, svih žrtava logora Keraterm – među kojima je najviše Bošnjaka i Hrvata koji su živjeli u općini Prijedor. Iako na nivou lokalne zajednice narativ u Prijedoru jeste sukobljen i od samog početka povratka protjeranih osoba izaziva mnemoničke sukobe, ploča postavljena u Keratermu, posebno uzimajući u obzir historijsku bliskost sa samim godinama u kojima su počinjeni zločini, predstavlja svojevrsan primjer inkluzivne memorijalizacije. Sadržaj na ploči glasi:

Na ovom mjestu je u maju 1992. uspostavljen logor smrti "Keraterm" gdje je preko 3000 nevinih Prijedorčana bilo zatočeno, mučeno ili ubijeno. Do avgusta 1992. u logoru "Keraterm" ubijeno ili iz njega odvedeno u nepoznatom pravcu preko 300 nevinih ljudi.

A dalje pojašnjenje koje je važno naglasiti i koje doprinosi suzbijanju mnemoničkog sukoba i dalje političke polarizacije jeste da je ploča podignuta za sve žrtve logora, iz sva tri konstitutivna naroda, kao i pripadnika romske i

16 War Childhood Museum, "Informacije za posjetioce," pristupljeno 15. marta 2026, <https://warchildhood.org/ba/informacije-za-posjetioce/>

17 Balkanska istraživačka mreža Bosne i Hercegovine (BIRN BiH), "Ponovo vandalizovano Partizansko groblje u Mostaru," Mapiranje mržnje, pristupljeno 15. marta 2026, <https://mapiranjemrznje.detektor.ba/articles/incident/65-ponovo-vandalizovano-partizansko-groblje-u-mostaru>

18 "Partizanska haranga u Mostaru," Nedjelja,

pristupljeno 15. marta 2026., <https://www.nedjelja.ba/hr/nek-se-zna/partizanska-haranga-u-mostaru/5470>.

albanske narodnosti, svima ravnopravno, a u logoru jesu dominantno stradali Bošnjaci¹⁹. U istoj lokalnoj zajednici, svake godine na 31. maj održava se komemoracija u znak sjećanja na progon nesrpskog stanovništva, pri čemu sudionici nose bijele trake kao simbol otpora zaboravu. Iako je praksa obilježavanja Dana bijelih traka uspostavljena 2013. godine, ova vrsta memorijalizacije nije uvijek bila predmetom mnemoničkih sukoba, no paralelno s rastom etnonacionalističkih narativa rastao je i nivo sukoba oko samog obilježavanja koje se kasnije preobrazilo u zahtjeve za memorijalizaciju i materijalizaciju ovog sjećanja u vidu spomenika na ubijenu djecu Prijedora²⁰. 2019. godine udruženja logoraša iz Prijedora potpisala su ugovor sa gradonačelnikom Prijedora za korištenje prostora unutar Društvenog doma na mjestu gdje je bio zloglasni logor Trnopolje. Udruženja su uradila rekonstrukciju prostorija i najavila otvaranje spomen sobe za žrtve logora koja bi sadržavala autentične fotografske i video materijale o žrtvama. Iako ova inicijativa još nije zaživjela, odnosno memorijalna soba nije pripremljena, ova vrsta memorijalizacije bitna je u kontekstu istraživanja radi ukazivanja na smanjenje mnemoničkog sukoba i političke polarizacije koja je prisutna drugdje. Naime, uprkos činjenici da je sveprisutan koncept agonističkog sjećanja i političkih posljedica istog u Prijedoru, ovo je veliki iskorak za stvaranje narativa koji je u skladu sa sudski utvrđenim činjenicama o Trnopolju²¹, čime elementi dobre memorijalizacije, kako ih

prepoznaje i stručna literatura i primjerice Chicago principi.

Spomenik "Našoj djeci" u Konjicu podignut je 2001. godine i sadrži 16 imena ubijene djece tokom rata u Bosni i Hercegovini. Spomenik sadržava imena ubijene djece na području Konjica tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine i ne isključuje nijedan identitet. U simboličkom smislu, slično Muzeju ratnog djetinjstva, ovaj spomenik ne prouzrokuje mnemoničke sukobe zbog toga jer predstavlja djecu ubijenu na području Konjica, svih etničkih pripadnosti. S druge strane, izostanku mnemoničkog sukoba potencijalno doprinosi i etnički sastav stanovništva u Konjicu koji je poprilično homogen. Slično ovom spomeniku, memorijal civilnim žrtvama rata u Tuzli, podignut u znak sjećanja stradalih civila u regiji, simbolično obilježava i masakr na Kapiji. U eksploziji granate koja je 25. maja 1995. pala u užu centar Tuzle, poznat kao Kapija, poginula je 71 osoba, a preko 130 osoba teže i lakše ranjeno²², od kojih je većina bila mlade osobe, što opet doprinosi smanjenju mnemoničkog sukoba zbog nevinih žrtava. Sam spomenik sadrži i tekst jedne od poema pjesnika Maka Dizdara, ali i sljedeće: "Proučite Fatihu, pomolite se, pamtite i opominjite", predstavljajući tako praksu koja ne ograničava način molitve ili memorijalizacijske prakse, a posljedično i identitet onih koji dođu u obilazak memorijalu. Slično ovome, osnovan kao spomenik za sjećanje na sve žrtve rata, u Varešu, ispred Općine, podignut je spomenik s natpisom "Pokloni se na svoj način" koji nema nikakvih religijskih niti nacionalnih obilježja, a od simbola sadrži samo grb Bosne i Hercegovine. Spomenik je podignut 2016. godine. No, uprkos činjenici da teoretski ne bi trebao izazvati mne-

19 Kultura sjećanja, "Prijedor: Spomen-ploča logor Keraterm," pristupljeno 15. marta 2026, <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-ploca-logor-keraterm/>

20 Obrađeno u nastavku.

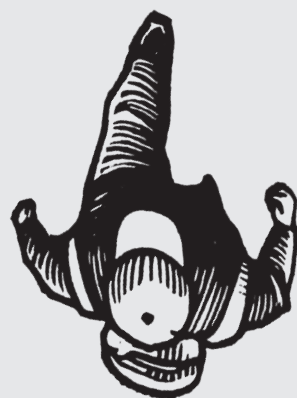
21 Detektor.ba, "Prijedor," Baza sudski utvrđenih činjenica o ratnim zločinima, pristupljeno 15. marta 2026., <https://ratnizlocin.detektor.ba/lokacija/prije-dor/50>

22 Detektor.ba, "Tuzla," Baza sudski utvrđenih činjenica o ratnim zločinima, pristupljeno 15. marta 2026., <https://ratnizlocin.detektor.ba/lokacija/tuzla/27>

moničke sukobe ili doprinijeti agonističkom sjećanju, mnogima u lokalnoj zajednici ovaj spomenik bio je sporan, te se godinama kasnije, po promjeni lokalne politike, govorilo i o mogućem rušenju ovog spomenika²³.

Spomenički kompleks Tunel D-B odnosno Tunel spasa u Sarajevu je još jedan značajan primjer uspješne memorijalizacije. Tunel, koji je izgrađen tokom opsade Sarajeva, služio je kao jedini put za dostavu hrane, lijekova i drugih potrepština u grad. Danas je Tunel spasa pretvoren u muzej koji posjetiteljima pruža uvid u teške uvjete života tokom opsade. Muzej također organizira različite edukativne programe i izložbe koje pomažu posjetiteljima da bolje razumiju historijski kontekst i važnost ovog objekta. Kroz autentične eksponate i svjedočanstva preživjelih, muzej nudi jedinstvenu priliku za učenje o hrabrosti i otpornosti građana Sarajeva. Od 2012. godine pod upravom je Memorijalnog centra Sarajevo. Butmirska strana je otvorena za posjete i nalazi se na autentičnoj lokaciji, a kroz posebnu mapu opsade grada posjetiteljima su dostupne informacije o opsadi Sarajeva²⁴. Nije zabilježeno da Tunel spasa izaziva mnemoničke sukobe jer realnost opsade Sarajeva, osim što je dokazana sudski utvrđenim činjenicama, nije bila etnički homogeno iskustvo zločina, a Tunel je služio svim građanima Sarajeva i predstavlja sjećanje na izazove svih Sarajlija pod opsadom. Memorijalizacija žrtava na način na koji se vrši u prethodnim primjerima koji ne izazivaju mnemoničke sukobe često je od političkih aktera shvaćena kao nešto što će narušiti ontološku sigurnost etnički homogenih

grupa, najčešće njihovog biračkog tijela, te stoga nerijetko nailazi na prepreke u vidu nedostatka političke podrške za ovakvu memorijalizaciju.

²³ Detektor.ba, "Moguće rušenje spomenika bez nacionalnih i religijskih obilježja", 25. oktobar 2016., <https://detektor.ba/2016/10/25/moguće-rusenje-spomenika-bez-nacionalnih-i-religijskih-obiljezja/>

²⁴ Memorijalni centar Sarajevo, "Tunel spasa," pristupljeno 15. marta 2026, <https://www.mcsarajevo.ba/tunel-spasa>

Implementacija, izazovi i rezultati

Rane inicijative memorijalizacije bile su uglavnom necentralizirane i vođene entuzijazmom lokalnih zajednica, uz podršku međunarodnih organizacija. Iako je tokom godina zabilježen napredak u jačanju institucionalne podrške, postojala je značajna razlika u kapacitetima i resursima dostupnim na različitim lokacijama. Memorijalni centar Srebrenica je postao najznačajniji memorijalni centar s međunarodnim priznanjem, dok su manji projekti često nailazili na političke prepreke i nedostatak podrške. Projekti poput muzeja i spomen-obilježja pružili su platformu za sjećanje i razumijevanje, dok su pravosudne presude dodatno doprinijele dokumentiranju zločina. Ukratko, kreiranje efektnih i inkluzivnih memorijala u Bosni i Hercegovini zahtijeva višestruki pristup koji naglašava pluralnost, historijsku tačnost, empatiju, uključenost zajednice i održivost. Uspostavljanjem savjetodavnih odbora s raznolikom reprezentacijom, provođenjem temeljitog historijskog istraživanja i uključivanjem obrazovnih komponenti, memorijali mogu odati počast sjećanju na žrtve i educirati buduće generacije. Angažovanje mladih i marginalizovanih grupa kroz radionice, projekte usmene historije i digitalne platforme osigurava da je proces memorijalizacije inkluzivan i participativan. Konačno, strateško planiranje i alokacija resursa, s održivim praksama dizajna, ključni su za dugoročno održavanje i očuvanje memorijalnih lokacija. Kroz ove napore, memorijali mogu služiti kao snažni alati za suočavanje s prošlošću i promociju pravednijeg društva.

Memorijalizacija civilnih žrtava ratnih zločina u Bosni i Hercegovini susreće se s brojnim izazovima koji

ograničavaju njen puni potencijal kao instrumenta suočavanja s prošlošću, edukacije, i na koncu, pomirenja. Prvi i najveći izazov su politički pritisci koji često dolaze iz različitih etničkih zajednica. Ovi pritisci stvaraju podjele u načinu na koji se različite zajednice odnose prema prošlosti, što dovodi do toga da određeni događaji i mjesta od ključnog značaja za jedno stanovništvo budu zanemareni ili osporavani od strane drugih. Nedostatak jedinstvenog narativa, koji bi obuhvatio sve žrtve i njihove identitete, sprečava implementaciju dobrih praksi memorijalizacije. Izazov vezan uz ovaj je odsustvo jedinstvene državne strategije koja bi koordinirala inicijative memorijalizacije na državnom nivou. Iako postoje lokalni projekti i međunarodna podrška, oni su često fragmentirani, bez koherentnog pristupa i ciljeva koji bi pomogli u izgradnji kolektivnog pamćenja. Ovaj manjak koordinacije ostavlja prostor za politizaciju i zloupotrebu memorijalizacije u dnevno-političke svrhe, što narušava osnovni cilj – poticanje pomirenja i razumijevanja među zajednicama. Također, kontinuirani revizionizam i negiranje zločina jedan su od najozbiljnijih izazova s kojima se susreće memorijalizacija u BiH. Uprkos presudama međunarodnih i domaćih sudova, negiranje genocida i drugih zločina i dalje je prisutno u javnom diskursu, potičući dodatne podjele i mržnju. Ovi pokušaji da se prekroji povijest imaju negativan uticaj na mlade generacije, koje kroz obrazovni sistem često primaju iskrivljenu ili selektivnu verziju ratnih događaja, ovisno o etničkoj pripadnosti. Osim toga, spomenici i memorijalni centri često su meta vandalizma i osporavanja, što dodatno otežava očuvanje i poštivanje mjesta sjećanja. Vandalizacija spomenika signalizira neprihvatanje drugih narativa i pokazuje da su mnoge zajednice još uvijek duboko podijeljene u svo-

jim viđenjima prošlosti. Na ovaj način, memorijalizacija kao proces gubi na snazi, jer ne uspijeva ujediniti zajednice već ih, naprotiv, može dodatno udaljiti.

Iz ovih izazova proizlaze značajne lekcije. Prva lekcija je da se istinski efekat suočavanja s prošlošću može postići samo kroz stvaranje zajedničkog okvira za memorijalizaciju, u kojem će se svi narativi i iskustva uvažavati i poštovati, što vodi do sprečavanja nastanka politički utjecajnih mnemoničkih sukoba. Nadalje, međunarodni akteri su kroz ove inicijative naučili važnost dugoročne podrške lokalnim inicijativama. Bez lokalnog vlasništva, odnosno uključivanja zajednica u proces memorijalizacije, ovaj proces gubi dublje značenje i često ostaje površan. Inicijative koje su usmjerene samo prema međunarodnoj publici u percepciji postaju "projekti za donatore" a ne lokalni procesi, što otežava njihovu održivost i stvarni utjecaj. Kroz podršku lokalnim akterima u osmišljavanju i implementaciji projekata memorijalizacije, međunarodna zajednica može doprinijeti stvaranju trajnijih i inkluzivnijih rješenja. Druga važna lekcija je da se proces memorijalizacije ne može oslanjati isključivo na fizička obilježja kao što su spomenici i centri, već mora obuhvatiti i edukativne programe i aktivnosti usmjerene novim generacijama.

Politička polarizacija u Bosni i Hercegovini često rezultira selektivnim pristupom memorijalizaciji, gdje se određeni događaji i žrtve ističu, dok se drugi zanemaruju. Ovaj selektivni pristup može dodatno produbiti mnemoničke sukobe. Naprimjer, memorijali posvećeni žrtvama iz različitih etničkih grupa često se tretiraju različito, što može izazvati osjećaj nepravde i isključenosti među zajednicama. Ova praksa ne samo da narušava povjerenje među zajednicama, već i otežava izgradnju zajedničkog sjećanja na

prošlost. Jedan od najočitijih primjera političke polarizacije u memorijalizaciji je tretman Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari u javnom prostoru. Dok jedni koriste ovaj memorijal za promicanje svijesti o genocidu i potrebi za pravdom, drugi ga koriste za negiranje ili umanjivanje zločina. Ovi posljednji pristupi ne samo da vrijeđaju sjećanje na žrtve, već i produbljuju etničke podjele u društvu. Politička instrumentalizacija memorijala također se očituje u različitim narativima koji se promoviraju kroz ove spomenike. Naprimjer, dok se u nekim dijelovima zemlje ističu memorijali posvećeni žrtvama jedne etničke grupe, u drugim dijelovima se ističu memorijali posvećeni žrtvama druge etničke grupe. Ovakav pristup ne samo da isključuje određene zajednice, već i perpetuira podjele i nepovjerenje među njima. Da bi se prevazišli ovi izazovi, potrebno je uspostaviti inkluzivne procese memorijalizacije koji će uključivati sve pogođene zajednice i njihove perspektive. Osim toga, postoji i problem politizacije implementacije zakona, posebno u kontekstu Zakona o nestalim osobama. Ovaj Zakon, koji je donesen s ciljem unapređenja procesa traženja nestalih, suočava se s ozbiljnim izazovima u svojoj primjeni. Naime, često se ne implementira na adekvatan način, što rezultira time da mnoge masovne grobnice ostaju neobilježene. Ova situacija ne samo da otežava proces identifikacije žrtava, već i dodatno produbljuje rane u zajednicama koje su već pogođene traumama prošlosti. Odličan primjer ove situacije evidentan je kroz pokušaj Majki Srebrenice da osiguraju obilježavanje masovne grobnice Zeleni Jadar 2024. godine. Naime, nakon što su se, u skladu sa Zakonom, obratile Institutu i zatražile izdavanje potvrde o lokalitetu²⁵, samom Institutu je trebalo preko

25 *Detektor.ba*, "Majkama Srebrenice izdata prva potvrda za obilježavanje masovnih grobnica tri de-

pola godine da izda ovakav dokument jer im to nije traženo preko deceniju, i nisu imali ni spreman formular. S ciljem rješavanja ovih problema, važno je osigurati da se Zakon o nestalim osobama adekvatno provodi, uključujući uspostavljanje centralne evidencije nestalih osoba, kao i obilježavanje svih masovnih grobnica. Samo kroz transparentnu i odgovornu implementaciju Zakona možemo osigurati da se žrtve ne zaborave i da se zajednice mogu suočiti s prošlošću na način koji potiče pomirenje i izgradnju budućnosti.

Društveni izazovi u procesima memorijalizacije u Bosni i Hercegovini uključuju nedostatak konsenzusa o interpretaciji prošlih događaja. Različite etničke grupe često imaju različite narative o ratu i njegovim posljedicama, što može otežati postizanje zajedničkog razumijevanja i prihvatanja memorijala. Naprimjer, dok presude ICTY-a, kao i Suda BiH određene događaje potvrđuju kao genocid, drugi ih interpretiraju kao legitimne vojne operacije. Ovakve razlike u percepciji mogu izazvati tenzije i nesuglasice prilikom planiranja i izgradnje memorijala. Jedan od primjera ovih izazova je različit pristup obrazovanju o ratu u školama širom zemlje. U nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, školski kurikulumi naglašavaju stradanja jedne etničke grupe, dok se stradanja drugih grupa minimiziraju ili potpuno zanemaruju. Naprimjer, u školama u Republici Srpskoj kurikulum ne uključuje detalje o genocidu u Srebrenici, što može dovesti do neinformiranosti i nerazumijevanja među mlađim generacijama. Obrazovanje je osnov za inkluzivnu memorijalizaciju, naročito u slučajevima gdje žrtve imaju višestruki identitet, a ne nužno samo etnički, kao naprimjer opsade

Sarajeva. Prethodno spomenute razlike u percepciji mogu otežati postizanje konsenzusa o izgradnji i održavanju memorijala i prouzrokovati nove mne-moničke sukobe, a posljedično izazvati osjećaj ontološke nesigurnosti kod suprotstavljenih strana. Pored toga, društveni izazovi uključuju i pitanje reprezentacije u procesima memorijalizacije. Mnogi memorijali ne uspijevaju uključiti sve žrtve i njihove porodice u proces planiranja i izgradnje, što može dovesti do osjećaja isključenosti i nepravde. Inkluzivnost u memorijalizaciji zločina počinjenih tokom rata u Bosni i Hercegovini podrazumijeva procese koji osiguravaju učešće svih pogođenih zajednica, uz poštovanje njihovih perspektiva, iskustava i potreba.

Rješavanje ovih izazova moguće je isključivo kroz usvajanje strateških pristupa ovakvim procesima kroz Strategiju tranzicijske pravde, koja bi pitanja prava na istinu i reparacije – uključujući one simboličke poput memorijala – sagledavala više perspektivno i kroz procese koje uključuju cijelo društvo.

Logistički izazovi u procesima memorijalizacije u Bosni i Hercegovini uključuju niz problema koji otežavaju izgradnju i održavanje memorijala. Jedan od najznačajnijih izazova je nedostatak specifično alociranih finansijskih sredstava. Mnogi memorijali su zapušteni ili nedovoljno održavani zbog nedostatka resursa. Nedostatak sredstava može dovesti do ograničavanja aktivnosti memorijala, što dodatno otežava proces sjećanja i pomirenja. Pored finansijskih izazova, proces izgradnje memorijala često je birokratski kompliciran i zahtijeva dugotrajne administrativne procedure. Ove procedure uključuju dobijanje različitih dozvola, saglasnosti i odobrenja od lokalnih i državnih vlasti. Naprimjer, inicijativa za izgradnju memorijala u Prijedoru, posvećenog žrtvama logo-

---

cenije nakon rata", 21. februar 2025., <https://detektor.ba/2025/02/21/majkama-srebrenice-izdata-prva-potvrda-da-obiljezavanje-masovnih-grobnica-tri-decenije-nakon-rata/>

ra Omarska, suočila se s višegodišnjim birokratskim preprekama koje su značajno usporile realizaciju projekta. Kada je riječ o spomeniku svim žrtvama u Varešu, različita udruženja logoraša i porodica žrtava su izjavila da nisu bila konsultovana pri njegovom podizanju a lokalne vlasti su dovodile u pitanje da li su ispunjene sve administrativne i druge procedure za njegovo podizanje. Logistički izazovi također uključuju nedostatak stručnog kadra i tehničke podrške za planiranje, izgradnju i održavanje memorijala. Mnogi lokalni projekti nemaju pristup potrebnim stručnjacima, poput arhitekata, historičara i konzervatora, što može uticati na kvalitet i dugovječnost memorijala. Naprimjer, manji memorijali u ruralnim područjima često su izgrađeni bez adekvatnog stručnog nadzora, što može dovesti do njihovog fizičkog oštećenja i potrebe za čestim popravkama. Pored toga, logistički izazovi uključuju i pitanje lokacije memorijala. Pronalaženje odgovarajuće lokacije koja je pristupačna i simbolički značajna može biti izazovno.

Analiza rezultata i izazova prošlih inicijativa

Prošle inicijative za memorijalizaciju u Bosni i Hercegovini pokazale su mješovite rezultate, od uspješnih primjera koji su postali simboli sjećanja i pomirenja, do onih koji su izazvali kontroverze i podjele. Memorijalni centar Srebrenica-Potočari igra ključnu ulogu u procesu pomirenja, pružajući prostor za dijalog i refleksiju. Međutim, nisu sve inicijative za memorijalizaciju bile jednako uspješne. Spomenik u Višegradu koji odaje počast ruskim dobrovoljcima poginulim tokom rata u Bosni i Hercegovini izaziva kontroverze zbog etničkih i političkih tenzija koje evocira. Spomenik podignut u čast 37 ruskih boraca redovno se koristi kao mjesto godišnjih komemoracija, a protivljenje ovoj tradiciji izražavaju povratnici i udruženja žrtava. Prema navodima, neki smatraju da ovakva obilježavanje umanjuju stradanje bošnjačkih civila u Višegradu, gradu gdje su tokom rata počinjeni zločini etničkog čišćenja nad Bošnjacima. Tužilaštvo BiH pokrenulo je proces protiv organizatora proslave, uključujući pripadnike Ravnogorskog pokreta, koji su optuženi za izazivanje vjerske i etničke mržnje. U slučaju spomenika u Bratuncu, koji je posvećen srpskim žrtvama rata, kritike se fokusiraju na to da takvi spomenici ne doprinose pomirenju, već ga otežavaju. Ovaj spomenik, poput onog u Višegradu, često se doživljava kao selektivan pristup sjećanju jer briše granicu između civilnih i vojnih žrtava, tretirajući borce poginule u sukobima na isti način kao civile. Ovakva praksa može stvoriti iskrivljenu sliku o događajima, dodatno produbljujući podjele među zajednicama. S druge strane, Memorijalni park Vraca u Sarajevu predstavlja pozitivan primjer inkluzivne memorijalizacije. Ovaj park je posvećen žrtva-

ma Drugog svjetskog rata i uključuje spomenike koji odaju počast svim žrtvama, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Važno je napomenuti da je park razrušen nakon rata 1996. godine, ali je nedavno obnovljen, što ukazuje na napore da se prevaziđu prošli mnemonički sukobi. Što se tiče pitanja o komemoraciji vojnih žrtava iz Drugog svjetskog rata u Memorijalnom parku Vraca, važno je napomenuti da su u parku komemorirane žrtve koje su poginule tokom rata, ali se ne pravi jasna distinkcija između vojnih i civilnih žrtava. Ovaj nedostatak razdvajanja može dovesti do sličnih problema kao u slučaju Bratunca, gdje se ne priznaje kompleksnost ratnih iskustava i žrtava. U zaključku, prošle inicijative za memorijalizaciju u Bosni i Hercegovini pokazale su mješovite rezultate, s uspješnim primjerima koji su postali simboli sjećanja i pomirenja, ali i onima koji su izazvali kontroverze i podjele. Ključni faktor za uspjeh u ovom kontekstu je inkluzivnost, koja osigurava da memorijali odražavaju različite perspektive i iskustva svih pogođenih zajednica.

Važno je napomenuti da cilj inkluzivne memorijalizacije nije relativizacija niti ignoriranje činjenica, već čuvanje sjećanja na sve civilne žrtve i njihove identitete te na taj način opomenuti na svirepost ratova, što je ujedno preduslov za izgradnju trajnog i održivog povjerenja u zajednicama. Konačno, zagovaranje inkluzivne memorijalizacije ne znači samo konsultovanje drugih etničkih grupa prilikom izgradnje memorijala posvećenih jednoj grupi, već zahtijeva fundamentalnu promjenu u pristupu: memorijali moraju težiti univerzalnom priznavanju svih civilnih žrtava, uz poštovanje činjenične osnove. U mjestima poput Višegrada, gdje su masovni zločini počinjeni prvenstveno nad jednom grupom, selektivna memorijalizacija može se doživje-

ti kao negiranje tih zločina, što dodatno otežava pomirenje.

Lokalne vlasti u Bosni i Hercegovini su nebrojeno puta pokazale nedostatak političke volje i sluha za zahtjeve i inicijative udruženja žrtava kada je riječ o memorijalizaciji žrtava iz rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995., kada to za etničku većinu u vlasti nije oportuno. Ovakva situacija dodatno komplicuje već tešku situaciju u zajednici, gdje se sjećanje na prošlost često koristi kao sredstvo političke manipulacije. Primjer prepreka su i one koje usporavaju proces memorijalizacije a postavljene su od strane lokalnih i viših razina vlasti. Prepreke se ogledaju i kroz, između ostalog, preusmjeravanje i proširivanje narativa o žrtvama koje se trebaju komemorirati s ciljem relativizacije. Time se pokušava umanjiti značaj sjećanja na žrtve, čime se stvara osjećaj nepravde među preživjelim i porodicama žrtava.

Stanje aktualnih inicijativa

Aktualne inicijative za memorijalizaciju u Bosni i Hercegovini suočavaju se s nizom izazova sličnih onima iz prošlosti. Primjerice, inicijative za izgradnju zajedničkih memorijala često nailaze na otpor zbog različitih interpretacija prošlih događaja i posljedično, kao rezultat agonističkog sjećanja, političkih interesa. Ovaj otpor može biti posebno izražen u područjima gdje su etničke tenzije još uvijek prisutne, što dodatno otežava proces pomirenja.

U Prijedoru, gdje je još 2013. godine pokrenuta inicijativa od strane roditelja ubijene djece za izgradnju spomenika za 102 ubijene prijedorske djece, lokalne vlasti na čelu sa načelnikom su je najprije ignorirale a zatim pokušavale naći druga rješenja koja ne bi zadovoljila suštinu zahtjeva roditelja u inicijativi. Naprimjer, 2022. godine je Skupština grada raspravljala o inicijativi i predložila rješenje u vidu spomenika koji bi, pored imena ubijene djece u Prijedoru iz rata 1992-1995, sadržavao imena i djece ubijene u Drugom svjetskom ratu kojih je prema njihovoj procjeni na desetine hiljada. Ovakvo predloženo rješenje je naišlo na negodovanje pojedinih udruženja i aktivista jer se po njihovom mišljenju radi o izbjegavanju suštine prvobitne inicijative i prolongiranju izgradnje spomenika, netačnim brojevima prema zvaničnim istraživanjima kada je riječ o Drugom svjetskom ratu, te nepraktičnosti zbog samog predloženog broja imena koja bi se našla na spomeniku i predviđenom prostoru. Pored toga, trenutne inicijative često se suočavaju s problemima koordinacije između različitih nivoa vlasti i organizacija uključenih u proces memorijalizacije. Naprimjer, projekat "Atlas memorije"²⁶, koji ima za cilj mapi-

²⁶ Balans, "Predstavljen Atlas memorija: mapa pokazuje 77 civilnih spomen-obilježja i manifestacija," pristupljeno 15. marta 2026., <https://balans.co.ba/>

ranje civilnih spomen-obilježja, suočava se s izazovima u koordinaciji između lokalnih vlasti, nevladinih organizacija i međunarodnih tijela. Konačno, trenutne inicijative često se suočavaju s nedostatkom adekvatne podrške i resursa za edukativne programe. Odličan primjer je inicijativa Centra za nenasilnu akciju "Obilježavanje neobilježenih mjesta stradanja", koja okuplja aktiviste, bivše pripadnike zaraćenih strana i mlade ljude koji postavljaju "gerila spomenike" na neka od ključnih mjesta stradanja koja se ne obilježavaju iz političkih razloga. Nažalost, ova inicijativa ima malu vidljivost i podršku, što limitira pozitivne efekte njihovih aktivnosti.

---

predstavljena-atlas-memorijska-karta-pokazuje-77-civilnih-spomen-obilježja-i-manifestacija/

Primjeri trenutnih inicijativa

Inicijativa "Atlas memorije" ima za cilj mapiranje civilnih spomen-obilježja širom Bosne i Hercegovine. Ovaj projekat koristi digitalne alate za dokumentiranje i prezentaciju memorijala, čime se povećava njihova vidljivost i dostupnost. "Atlas memorije" uključuje širok spektar aktera, uključujući lokalne zajednice, nevladine organizacije i akademske institucije, kako bi osigurao da su svi glasovi čujni. Međutim, projekat se suočava s izazovima u koordinaciji i financiranju, što može ograničiti njegov domet i uticaj. Drugi značajan primjer je projekat "Memory Walk"²⁷ u Sarajevu. Ovaj projekat uključuje organizaciju šetnji kroz grad, tokom kojih se posjetioci upoznaju s ključnim lokacijama vezanim za ratne događaje. "Memory Walk" koristi participativne metode, uključujući svjedočanstva preživjelih i interaktivne radionice, kako bi osigurao da su svi glasovi čujni. Ovaj projekat je posebno uspješan u angažiranju mladih i podizanju svijesti o važnosti sjećanja i pomirenja. Nije zabilježeno mnogo inicijativa podizanja spomenika ili drugih oblika memorijalizacije, koji bi komemorirali sve žrtve rata bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Ideje zajedničkih spomenika svim žrtvama suočavaju se s izazovima u postizanju konsenzusa među različitim zajednicama i osiguravanju političke podrške. Jedna takva inicijativa je pokrenuta u Mostaru od Udruženja građana civilnih žrtava rata Mostara te Zajednica porodica žrtava ubijenih na Uborku i Sutini 1992., i rezultirala je uspostavljanjem Dana civilnih žrtava u Mostaru, koji se obilježava 13. juna, a ista inicijativa podrazumijeva i pod-

.....

²⁷ Humanity in Action, "Memory Walk," pristupljeno 15. marta 2026, https://humanityinaction.org/knowledge_detail/memory-walk/

izanje spomen-obilježja u parku Lis-ka. Ideju je podržala i misija OSCE-a u BiH, ali ona još uvijek nije realizirana. Istraživanje Centra za nenasilnu akciju pokazuje da je tek u 8% slučajeva zabilježeno podizanje spomenika podignutih za sve etničke grupe ili za koje nacionalnosti nije definisana, ali da se oni svi nalaze u mjestima sa bošnjačkom većinom.²⁸ Iako bi se zakonom mogao riješiti jedan dio problema, ipak oprečni pogledi na prošlost, koji udaljavaju građane ove države i usporavaju politički razvoj, opterećavali bi proces memorijalizacije. Na ovo podsjeća inicijativa Mirovne akademije, koja se poziva na podatke UNDP-ovog istraživanja Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti, prema kojem je 75% ispitanika širom BiH izrazilo interes da se pitanje gradnje spomenika regulira na državnom nivou, dok 72% smatra da su to sada izgrađeni memorijali korisni za suočavanje s prošlošću. Međutim, prema ovim podacima treba biti veoma oprezan jer je pozitivan odnos prema memorijalima razumljiv s obzirom na to da su oni, kao što je to već rečeno, do sada izgrađeni za civilne i vojne žrtve jedne etničke grupe, dok bi se podrška za donošenje državnog zakona mogla interpretirati kao želja građana jednog entiteta da se podizanje njihovih spomenika u drugom entitetu omogući i reguliše. Pored toga, uspostavljanje zajedničkog spomenika za sve žrtve rata različito je podržano (84% Bošnjaka, 58% Hrvata i 39% Srba podržava ovu ideju), što pokazuje da se jedan dio građana još uvijek želi sjećati samo svojih žrtava.²⁹

Primjena teorija inkluzivne memorijalizacije u praksi

Jedna od primjera uspješne inkluzivne memorijalizacije, uz prethodno spomenuti Memory Walk u Njemačkoj, jeste projekat "Stolpersteine" (Kamenje spoticanja) u Njemačkoj. Ovaj projekat, koji je započeo umjetnik Gunter Demnig, postavlja male, mesingane pločice u trotoare ispred domova žrtava nacističkog režima. Svaka pločica nosi ime i osnovne informacije o žrtvi. Projekat je postao najveći decentralizirani memorijal na svijetu, s preko 75.000 pločica postavljenih širom Evrope. "Stolpersteine" uključuje lokalne zajednice u proces postavljanja pločica, čime se osigurava da su svi glasovi čujni i da se sjećanje na žrtve održava na osobnom nivou.³⁰ Inicijativa "Topography of Terror" u Berlinu je još jedan primjer uspješne primjene inkluzivne memorijalizacije. Ovaj memorijalni centar, smješten na mjestu bivšeg sjedišta Gestapa i SS-a, koristi participativne metode kako bi uključio posjetioce u proces sjećanja. Centar nudi interaktivne izložbe, radionice i edukativne programe koji posjetiocima pružaju dublje razumijevanje historijskog konteksta i značaja mjesta. Projekat "House of the Wannsee Conference" u Berlinu također koristi participativne metode za promicanje inkluzivne memorijalizacije. Ovaj memorijalni centar, smješten u vili gdje je održana konferencija na kojoj je planiran Holokaust, nudi edukativne programe i radionice koje uključuju posjetioce u proces sjećanja. Centar surađuje s lokalnim školama i zajednicama kako bi osigurao da su svi glasovi čujni i da se sjećanje na žrtve Holokausta održava

28 Centar za nenasilnu akciju, *Rat sjećanja: Istraživanje o mjestima stradanja i sjećanja na rat u BiH* (Sarajevo/Beograd, 2010), https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf

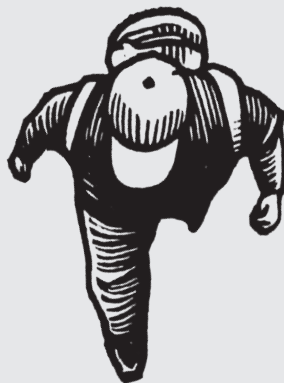
29 Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, "Tranzicijska pravda," pristupljeno 15. marta 2026., https://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/tran_pravda/default.aspx?id=1799&langTag=bs-BA

30 Foundation Remembrance, Responsibility and Future (EVZ), "MEMO Youth Study," pristupljeno 15. marta 2026., <https://www.stiftung-evz.de/en/what-we-support/memo-youth-study/>

na inkluzivan način. Inicijativa "Memorial to the Murdered Jews of Europe" u Berlinu je još jedan primjer uspješne primjene teorija inkluzivne memorijalizacije. Ovaj memorijal, koji se sastoji od 2.711 betonskih stela, koristi participativne metode kako bi uključio posjetioce u proces sjećanja. Memorijal nudi interaktivne izložbe i edukativne programe koji posjetiocima pružaju dublje razumijevanje Holokausta i njegovih posljedica. Konačno, projekat "Documentation Center Nazi Party Rally Grounds" u Nürnbergu koristi participativne metode za promicanje inkluzivne memorijalizacije. Ovaj centar, smješten na mjestu bivših nacističkih skupova, nudi interaktivne izložbe, radionice i edukativne programe koji posjetiocima pružaju dublje razumijevanje nacističke propagande i zločina. Ovi primjeri pokazuju kako teorije inkluzivne memorijalizacije mogu biti uspješno primijenjene u praksi. Kroz participativne metode, transparentnost i edukaciju, ovi projekti su uspjeli prevladati političke i društvene prepreke i stvoriti memorijale koji odražavaju različite perspektive i iskustva. Ovi memorijali ne samo da čuvaju sjećanje na žrtve, već i promiču proces pomirenja i izgradnje zajedničkog sjećanja.

Lokalni primjer ovakve inkluzivne memorijalizacije je "Sarajevo Roses", koji obilježava mjesta gdje su granate pale tokom opsade Sarajeva, ostavljajući tragove u obliku cvjetova. Ovaj projekat koristi participativne metode, uključujući lokalne zajednice u proces obilježavanja i održavanja ovih mjesta, uzimajući u obzir da je smješten u svakodnevni život i da se ne može izbjeći. Iako generalno postoji potencijal da izazove mnemoničke sukobe, ovakva vrsta izmještanja memorijalizacije u svakodnevni život svakako doprinosi inkluzivnosti. "Sarajevo Roses" je postao simbol otpornosti i sjećanja, te je uspio privući pažnju i podršku, kako lokalnih tako i međunarodnih aktera.³¹

31 Marie Louise Stig Sørensen, Dacia Viejo-Rose i Paola Filippucci, ur., "Memorials and Memorialisation: History, Forms, and Affects," u *Memorials in the*

Primjeri dobrih praksi

Osim navedenih dobrih primjera memorijalizacije u praksi, među kojima se posebno izdvaja Memorijalni centar Srebrenica – Potočari, ali i drugi primjeri koji su analizirani, dobro je osvrnuti se na neke prakse iz regije i svijeta, koje predstavljaju dobar osnov za implementaciju memorijalizacijskih praksi.

Spomen-područje Jasenovac u Hrvatskoj posvećeno je sjećanju na žrtve koncentracionog logora Jasenovac, gdje su tokom Drugog svjetskog rata ubijeni deseci hiljada Srba, Jevreja, Roma i antifašista. Kompleks uključuje muzej, spomenik “Kameni cvijet” i memorijalni park. Muzej koristi multimedijalne izložbe kako bi prikazao strahote koje su se dogodile u logoru, dok spomenik simbolizira ponovno rođenje i nadu. Svake godine se održavaju komemoracije koje okupljaju preživjele, porodice žrtava i predstavnike vlasti, čime se osigurava da se sjećanje na žrtve nikada ne zaboravi. Iako je Spomen-područje Jasenovac često dijelom mnemoničkih sukoba, pogotovo u dnevno-političkim zbivanjima od 1990-ih na ovamo, pozitivna strana ovakvog tipa memorijalizacije identificira se u edukacijskim programima koje Spomen-područje nudi. S druge strane, mali broj memorijala u našoj regiji obuhvata detaljne popise žrtava posebno u slučaju ovolikog broja žrtava kao što je u Jasenovcu. S druge strane, neke od žrtava često su zanemarene u odnosu na većinske žrtve, poput Roma. Međutim, na popisu koji je dostupan javno i o kom se brine Spomen-područje istaknuta je i nacionalna pripadnost svih žrtava i poseban akcenat se stavlja na stradanje i romske populacije u logorima Nezavisne države Hrvatske.

Spomen-park Kragujevački okto-

bar u Kragujevcu u Srbiji posvećen je sjećanju na masakr iz oktobra 1941. godine, kada su njemačke okupacione snage pogubile oko više hiljada osoba. Park obuhvata 30 grobnica i nekoliko spomenika, uključujući “Prekinuti let” koji je posvećen ubijenim učenicima i njihovim učiteljima. Muzej u okviru parka nudi izložbe koje dokumentiraju događaje iz tog perioda, a svake godine se održavaju komemoracije koje okupljaju preživjele, porodice žrtava i širu zajednicu. Ono što ističe ovakvu praksu jeste činjenica da je Spomen park kroz svoju historiju prilagođavao ponudu – tako osim spomenika koji su izgrađeni u različitim periodima, danas postoji virtualna izložba koja nudi audio opise lokacija i spomenika dostupnih u Spomen-parku. Ono na čemu bi vrijedilo raditi jeste ponuda ove izložbe na više jezika. S druge strane, za razliku od Jasenovca koji ne izdvaja lične i individualne patnje, Spomen-park Kragujevački oktobar nudi pregled više spomenika koji se odnose na pojedinačnu patnju i tako stvara inkluzivan prostor za različite perspektive zločina. Tako se može vidjeti spomenik strijeljanim đacima i profesorima iz 1963. godine, kojima u čast od 1971. svake godine bude održana komemoracija Veliki školski čas, te spomenik Bola i Prkosa koji je podignut prvi i to na mjestu na kom je strijeljana žena Nada Naumović, a prikazana je tako da prkosi smrti³². Ovo je važno radi rodne perspektive sjećanja gdje se često memorijalizacija odnosi na većinske žrtve – u ovom slučaju muškarce i dječake, no Spomen-park se osvrće i na ovaj aspekt zločina u Kragujevcu. Od 2008. godine, međunarodna likovna kolonija Mostovi Balkana, prerasla je u Međunarodno bijenale digitalne grafike i ovim putem Spomen-park promovira ideje toler-

Aftermath of Armed Conflict: From History to Heritage (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), https://doi.org/10.1007/978-3-030-18091-1_1

³² Spomen-park Kragujevački oktobar, “O nama,” pristupljeno 15. marta 2026., <https://www.spomenpark.rs/o-nama/>.

ancije, raznolikosti i pomirenja³³.

Među primjerima dobre prakse memorijalizacije iz svijeta važno je pomenuti Memorijalni centar Yad Vashem u Izraelu koji je jedan od najpoznatijih svjetskih memorijala posvećenih žrtvama Holokausta. Osnovan 1953. godine, Yad Vashem obuhvata muzej, istraživački centar, arhiv i edukativni institut. Prema Yad Vashemu, četiri su stuba za sjećanje – dokumentiranje, istraživanje, edukacija i komemoracije. Prakse Yad Vashema iznimno su kvalitetne i sveobuhvatne. Posebno je, za kontekst Bosne i Hercegovine, važno uočiti način pristupa edukativnim praksama koje se javljaju u različitim formama u različitim memorijalizacijskim procesima u BiH. Naime, Yad Vashem u kontekstu edukacija u potpunosti prati trendove i osim edukativnih materijala, kurikulumu za izučavanje holokausta i videomaterijala, uključuje više multimedijskih sadržaja koji su u skladu s edukativnim potrebama i novim formama. Tako nude mnoge e-learning materijale, kao i podcaste i cijeli kurs o inovaciji i inovativnim pristupima izazovima podučavanja o holokaustu,³⁴ što predstavlja strateški dobro usmjerenje u smislu da se na vrijeme procjenjuju rizici i izazovi, te načini na koje se treba pobrinuti za iste. Također, nedavno je Yad Vashem pokrenuo i podcast "O Holokaustu", kao i podcast "Ljudski duh u Holokaustu". Većinu svojih materijala Yad Vashem predstavlja kroz digitalne kolekcije,³⁵ što doprinosi međunarodnoj dostupnosti materijala. Dalje, Yad Vashem je posvećen individualnim iskustvima i specifičnim svakodnevnim iskustvima unutar holo-

kausta. Isto tako, kroz više perspektiva nudi perspektivu samog holokausta, te u svojim online izložbama ima kategorije koje, između ostalog, uključuju i: (I) albume, dnevnike, pisma, što doprinosi individualizaciji i spuštanju općeg zločina na nivo osobe i tako davanju identiteta svakoj od žrtava; II) djecu i dječju perspektivu poput djece u holokaustu, dječjih albuma, priča o domovima za djecu tokom Holokausta; III) žene u holokaustu koji uključuje jednu širu perspektivu rodne ravnopravnosti i rodnozasnovanog nasilja tokom zločina, te posebno naglašava herojske činove žena tokom holokausta, kao i žena Pravednih među narodima.

Memorijalni centar Kigali u Ruandi je posvećen sjećanju na žrtve genocida iz 1994. godine, kada je ubijeno oko 800.000 Tutsija i umjerenih Hutua. Centar uključuje muzej, spomenik i masovne grobnice gdje su pokopane žrtve genocida. Ovaj memorijalni centar važna je okosnica mira u ovom dijelu afričkog kontinenta. On, za razliku od Yad Vashema, ne individualizira žrtve kroz ovakav pristup pokušava doprinijeti memorijalizaciji i društvenoj koheziji. Dobar je primjer također edukativnog aspekta memorijalizacije uzimajući u obzir da je uspostavljena platforma Aegis Digital koja se odnosi na edukacije o temi genocida u Ruandi. Ono što je zanimljivo u slučaju Ruande i gdje se može povući analitička paralela sa BiH jeste da su etničke skupine od kojih je nad jednom (Tutsi) počinjen genocid od strane druge skupine (Hutu) i dalje u suživotu i proces memorijalizacije je doveo do općeprihvaćenog narativa u Ruandi iako su mnenionički sukobi postojali neposredno nakon genocida. Iako je danas dominantna etnička skupina koja je počinila genocid u smislu broja stanovnika, agonističko sjećanje je u ovom kontekstu strateški iskorišteno za stvaranje jednog narativa i memorijali u Ruandi ovo

33 *ibid.*

34 FutureLearn, "Teaching the Holocaust," pristupljeno 15. marta 2026, <https://www.futurelearn.com/courses/holocaust-teaching/1>

35 Yad Vashem, "Collections," pristupljeno 15. marta 2026, <https://www.yadvashem.org/collections.html>.

oslikavaju. Iako kritičari često naglašavaju da je politička estetika ranjivosti isključiva³⁶, odnosno da se prikazivanje zločina u Ruandi na jako slikovit način (lobanje izložene, oružje koje sadrži tragove krvi i fotografije genocida), prema nekim autorima, ova estetika može biti dijelom inkluzivnog narativa tako što će posjetioce odnosno gledaoce potaknuti na kritičko razmišljanje. Ovakva razmišljanja mogu dovesti do minimiziranja konteksta na nepolitički i pokušavanja smještanja komemorativne politike u Ruandi u lažnu dihotomiju emocije i razuma³⁷. Ono što primjer Memorijalnog centra u Kigaliju dosta razlikuje od Yad Vashema jeste podizanje na jedan nivo zajednice bez fokusa na individualne priče.

Memorijalni muzej u Hirošimi u Japanu je posvećen sjećanju na žrtve atomske bombe bačene na Hirošimu 1945. godine. Muzej koristi fotografije, videozapise i osobne predmete žrtava kako bi prikazao razaranja i ljudske patnje uzrokovane atomskom bombom. Kroz edukativne programe i izložbe, muzej promiče poruke mira i nuklearnog razoružanja, te radi na podizanju svijesti o opasnostima nuklearnog oružja. Ono što ga povezuje s Yad Vashemom i što je dobra praksa jeste individualizacija priča, na osnovu zajedničkih karakteristika ili iskustava stoga stvarajući jedan narativ o iskustvima. Primjerice, na jednom od izloženih dijelova pod nazivom Realnost atomskog bombardiranja, sadržane su priče preživjelih i žrtava, sa izloženim predmetima koji se odnose na određenu tematiku – od Plača duša do priča o starijim žrtvama, djeci i različitim iskustava koja su uticala na svakodnevni život. Ovo je dobar primjer

približavanja razornosti nekog zločina posjetiocima kroz usporedbu sa svakodnevnim životom u miru. Tako priča o dječijoj sobi koja je bila raspoređena na određeni način prelazi u priču u kojoj je jedini svjedok nekadašnjeg života sat koji je ostao iza djevojčice.

.....
36 Jelena Obradović-Wochnik i Erica Richardson, "Memory Politics and Commemoration Practices in Post-Conflict Societies," *Memory Studies* (2024), <https://doi.org/10.1177/17506980241255073>

37 *ibid.*

Preporuke za prevazilaženje izazova

Kako bi se prevazišli izazovi u procesima memorijalizacije, preporučuje se uspostavljanje jasnih smjernica i standarda za inkluzivnu memorijalizaciju. Ove smjernice trebaju uključivati kriterije za inkluzivnost, transparentnost i participativnost, kao i mehanizme za praćenje i evaluaciju. Naprimjer, smjernice mogu uključivati obavezne javne konsultacije i radionice kako bi se više perspektiva uključilo u same procese. Još jedan od mogućih načina uspješnog zagovaranja inkluzivne memorijalizacije jeste kroz druge zajedničke identitete žrtava, što možemo vidjeti na primjeru Prijedora gdje su djeca žrtve rata primarni fokus memorijalizacije, ili prijedlozi gdje bi se memorijalizacija fokusirala naprimjer na žene žrtve rata. Iako ni ovakva konceptualizacija spomenika ili drugih oblika memorijalizacije ne nailazi na odobravanje pojedinih lokalnih vlasti, iz razloga što bi mogla sadržavati imena i prezimena žrtava i sudski utvrđene činjenice u vezi ovih kategorija, ona jeste primjer dobre prakse inkluzivne memorijalizacije jer fokus stavlja na civilne žrtve i njihove individualne identitete – u lokalitetima gdje je to adekvatno i u usklađenosti sa sudski utvrđenim činjenicama.

Pored toga, potrebno je osigurati adekvatna finansijska sredstva i političku podršku za realizaciju ovih smjernica. Politička podrška je također ključna za uspjeh memorijalizacijskih projekata, jer može osigurati potrebne resurse i olakšati koordinaciju između različitih aktera. Također je važno uspostaviti mehanizme za praćenje i evaluaciju kako bi se osiguralo da memorijali ispunjavaju svoje ciljeve i da su relevantni za sve zajednice. Ovi mehanizmi mogu uključivati redovne

evaluacije i revizije projekata, kao i prikupljanje povratnih informacija od zajednica. Primjerice, Memorijalni centar u Potočarima redovno provodi evaluacije svojih programa i aktivnosti kako bi osigurao da su relevantni i učinkoviti. Edukativni karakter memorijalizacijskih projekata ključan je jer se ovim putem može promicati kritičko razmišljanje.

ia.

Preporuke za obrazovne institucije

Obrazovanje igra ključnu ulogu u procesima memorijalizacije jer može pomoći u oblikovanju svijesti i razumijevanja među mlađim generacijama. Uključivanje tema o ratu i njegovim posljedicama u obrazovne kurikulume omogućava učenicima da steknu dublje razumijevanje historijskih događaja i njihovih uticaja na društvo. Preporuka je da obrazovne institucije, prilikom edukacija o periodu 1992-1995. koriste Bazu sudski utvrđenih činjenica, kao i dostupne materijale. Dalja preporuka usmjerena ka ministarstvima obrazovanja uključuje reformu kurikuluma izučavanja historije u Bosni i Hercegovini tako da oslikava činjenično stanje. Ovo bi moglo biti dijelom reformi koje će se provoditi u okviru jednog od EU prioriteta za BiH koji se tiče ljudskih prava. Reformama ovog tipa na različitim nivoima vlasti doprinijelo bi se održivosti memorijalizacije i inkluzivnom procesu svih daljih procesa koji će se odvijati. Pored formalnog obrazovanja, neformalne obrazovne aktivnosti također igraju važnu ulogu u procesima memorijalizacije. Posjete memorijalima, muzeji i historijska mjesta pružaju učenicima priliku da se direktno susretnu s prošlošću i da razviju dublje razumijevanje historijskih događaja. Kroz diskusije, grupne projekte i simulacije, učenici mogu istraživati različite perspektive i razvijati vještine kritičkog razmišljanja. Naprimjer, radionice koje uključuju analizu svjedočanstava preživjelih ili diskusije o etičkim dilemama vezanim za ratne zločine mogu pomoći učenicima da razviju dublje razumijevanje kompleksnosti historijskih događaja i njihovih posljedica.

Preporuke za medije

Mediji imaju ključnu ulogu u procesima memorijalizacije zločina počinjenih tokom rata u Bosni i Hercegovini jer svojim djelovanjem mogu značajno uticati na oblikovanje kolektivnog pamćenja i društvenih narativa o prošlosti. Kroz objektivno, uravnoteženo i činjenično izvještavanje, mediji mogu doprinijeti podizanju svijesti o važnosti memorijalizacije, ističući potrebu za inkluzivnim praksama koje poštuju stradanja svih žrtava, bez obzira na etničku, vjersku ili drugu pripadnost. Objektivno izvještavanje može ukazati na nedostatke u postojećim inicijativama, poput isključivanja određenih grupa iz planiranja memorijala, te podstaći javnu raspravu o pravednijem pristupu. Kada mediji usvoje odgovoran pristup, temeljen na sudski utvrđenim činjenicama, poput presuda ICTY-a, oni postaju važan alat za promoviranje istine i pomirenja, umjesto da služe kao sredstvo za političku manipulaciju ili etničku polarizaciju. Pored informativne uloge, mediji mogu služiti kao platforma za dijalog između različitih zajednica, omogućavajući razmjenu mišljenja i perspektiva o memorijalizaciji. Ova uloga zahtijeva visok nivo profesionalizma i etičnosti, jer neodgovorno izvještavanje može lako pogoršati tenzije ili dodatno marginalizirati određene grupe, što znači da bi u narednom periodu bilo potrebno uložiti vrijeme i sredstva u edukacije medijskih radnika na ove teme koje se sve češće vraćaju u svakodnevni narativ.

Praktične preporuke

Za kreiranje inkluzivnih i tačnih memorijala, ključno je uspostaviti savjetodavne odbore na lokalnim nivoima koji uključuju raznoliku reprezentaciju svih pogođenih zajednica. Ovi odbori trebaju se sastojati od historičara, lidera zajednica, preživjelih i predstavnika različitih etničkih i religijskih grupa. Ova raznolikost osigurava da se uzimaju u obzir različite perspektive i da memorijali odražavaju sveobuhvatan i uravnotežen pogled na historiju. Pored toga, ovi odbori trebaju raditi transparentno, s redovnim javnim konsultacijama i ažuriranjima kako bi se održalo povjerenje i odgovornost. Još jedan ključni korak je provođenje temeljitog historijskog istraživanja i verifikacije prije dizajniranja memorijala, osvrćući se, primjerice, Bazu sudski utvrđenih činjenica, ali i naučna istraživanja koja se osvrću na ove teme. Memorijali trebaju biti zasnovani na dokumentiranim dokazima i svjedočanstvima preživjelih kako bi se spriječilo iskrivljavanje historijskih činjenica i stvaranje novih mnemoničkih sukoba. Činjenica je da se tehnološki napredak vidi iz dana u dan tako da je praktična preporuka rad na digitalizaciji memorijalizacije i širenju praksi poput onih koje u BiH vidimo u Memorijalnom centru Srebrenica ili na globalnom nivou u primjeru Yad Vashema. Nove forme komunikacije, edukacije i memorijalizacije trebale bi biti osnovnim dijelom napora za memorijalizaciju u BiH. Također, potrebno je razmišljati o različitim aspektima sukoba i adresirati različite teme, poput rodne ravnopravnosti, iskustava marginaliziranih grupa, te na osnovu ovih nalaza prevazići simplificiranu memorijalizaciju kroz postavljanje spomenika koji ne odražavaju pravi karakter zločina ili ne govore dovoljno o samim zločinima, tako produbljujući mnemonički sukob bez prilike da se izazove katarza

ili posjetioци navedu na kritičko razmišljanje i promišljanje o zločinima, nasilju, miru i politizaciji događaja.

Uključenost zajednice

Angažiranje mladih i marginaliziranih grupa u procesu memorijalizacije je ključno za stvaranje osjećaja vlasništva i inkluzivnosti. Radionice i projekti usmene historije mogu biti efikasni alati za ovu svrhu. Ove inicijative omogućavaju pojedincima da podijele svoja lična iskustva i perspektive, doprinoseći nijansiranim i empatičnijem razumijevanju prošlosti. Digitalne platforme nude inovativne načine za uključivanje zajednice u memorijalizaciju. Kreiranje online foruma, kampanja na društvenim mrežama i virtuelnih memorijala može doprijeti do šire publike i potaknuti učešće onih koji možda ne mogu posjetiti fizičke lokacije. Ove platforme također mogu služiti kao prostori za dijalog i refleksiju, gdje ljudi mogu podijeliti svoje misli i sjećanja. Pored toga, digitalne arhive i virtuelne ture mogu učiniti memorijale dostupnim globalnoj publici, promovirajući međunarodnu svijest i solidarnost. Saradnja s lokalnim umjetnicima i kulturnim organizacijama može donijeti kreativnu dimenziju memorijalizaciji. Umjetničke instalacije, performansi i zajednički umjetnički projekti mogu pružiti snažne i emotivne izraze kolektivnog sjećanja. Ovi umjetnički poduhvati također mogu poslužiti kao katalizatori za angažman zajednice i dijalog, pomažući u premošćivanju podjela i jačanju osjećaja jedinstva.

Održivost

Osiguranje dugoročne održivosti i očuvanja memorijalnih lokacija zahtijeva strateško planiranje i alokaciju resursa. Uspostavljanje partnerstava s lokalnim organizacijama, vladinim agencijama i međunarodnim tijelima može pružiti potrebnu podršku i finansiranje. Ova partnerstva također mogu olakšati razmjenu stručnosti i najboljih praksi, poboljšavajući ukupni kvalitet i uticaj memorijala. Kreiranje fondova za održavanje ili povjereničkih fondova specifično za održavanje memorijalnih lokacija može pružiti stabilnu finansijsku osnovu. Ovim fondovima mogu upravljati savjetodavni odbori ili posvećene organizacije, osiguravajući da su resursi dostupni za kontinuirano održavanje i očuvanje. Redovni događaji za prikupljanje sredstava i kampanje također mogu pomoći u generiranju dodatne podrške od zajednice i međunarodnih donatora.

Uključivanje lokalnih zajednica u održavanje i očuvanje memorijalnih lokacija može stvoriti osjećaj odgovornosti i brige. Volonterski programi i inicijative za društveni rad mogu pružiti prilike pojedincima da doprinesu brizi o memorijalima. Ovo uključivanje ne samo da osigurava fizičko održavanje lokacija, već i jača vezu zajednice s memorijalima i njihovim značajem.

Implementacija održivih praksi u dizajnu i održavanju memorijala također može doprinijeti njihovoj dugovječnosti i usklađivanju s najnovijim standardima u izgradnji različitih spomenika. Ovo uključuje korištenje izdržljivih i ekološki prihvatljivih materijala, uključivanje zelenih površina i osiguravanje pristupačnosti za sve posjetioce. Principi održivog dizajna mogu poboljšati estetske i funkcionalne aspekte memorijala.

Stavljanje memorijala na svjetsku i/ili evropsku mapu

Stavljanje memorijala na svjetsku ili europsku mapu predstavlja važan korak u očuvanju sjećanja na historijske događaje i žrtve. Ovaj proces ne samo da pomaže u podizanju svijesti o važnosti memorijalizacije, već i omogućava posjetiteljima da lakše pronađu i posjete ova značajna mjesta. Da bi se memorijal mogao uvrstiti na mapu, potrebno je ispuniti određene kriterije, uključujući njegovu kulturnu, historijsku ili arhitektonsku vrijednost. Također, važno je da memorijal bude prepoznat od strane relevantnih institucija, kao što su nacionalne ili međunarodne organizacije koje se bave očuvanjem kulturne baštine. Nakon što memorijal dobije potrebne preporuke i odobrenja, može se započeti s njegovim uvrštavanjem na mape. Ovo može uključivati suradnju s turističkim agencijama, obrazovnim institucijama i nevladinim organizacijama kako bi se osiguralo da informacije o memorijalu budu dostupne široj javnosti. Također, korištenje digitalnih platformi može dodatno olakšati pristup informacijama i omogućiti interaktivne ture koje će posjetiteljima pružiti dublje razumijevanje značaja memorijala. Tu na scenu stupaju grupacije memorijala koje djeluju na kontinentalnom nivou, poput International Sites of Conscience, čiji su članovi različite organizacije i memorijali/muzeji iz Bosne i Hercegovine, npr. Memorijalni centar Srebrenica, Muzej ratnog djetinjstva, Galerija 11/7/1995, itd. Ove grupacije igraju značajnu ulogu u povezivanju različitih memorijalnih mjesta, čime se osigurava da se sjećanje ne ostane samo lokalizirano. One omogućavaju suradnju između različitih zemalja i zajednica, kroz konferencije i druge aktivnosti, što može uključivati zajedničke

projekte, razmjenu iskustava i resursa, što posljedično doprinosi jačanju identiteta i značaja memorijala.

Zaključak

Procesi memorijalizacije u Bosni i Hercegovini suočavaju se s nizom političkih, društvenih i logističkih izazova. Analiza rezultata prošlih inicijativa pokazuje mješovite rezultate. Glavni izazovi prošlih inicijativa uključuju nedostatak inkluzivnosti i transparentnosti, što je često rezultiralo nepovjerenjem među zajednicama. Trenutne inicijative suočavaju se sa sličnim izazovima, iako postoje naponi da se poboljša inkluzivnost i transparentnost. Političke i društvene prepreke i dalje otežavaju postizanje ovih ciljeva, što često rezultira otporom prema zajedničkim memorijalima.

Budući koraci i preporuke za daljnju implementaciju

Uspostavljanje smjernica i standarda

Prvi korak u daljnjoj implementaciji nalaza ovog dokumenta je uspostavljanje jasnih smjernica i standarda za inkluzivnu memorijalizaciju. Ove smjernice trebaju uključivati kriterije za inkluzivnost, transparentnost i participativnost, kako bi se osiguralo da svi memorijali odražavaju različite perspektive i iskustva. Javne konsultacije i radionice mogu biti ključne za uključivanje zajednica u proces donošenja odluka, čime se osigurava da su svi glasovi čujni i da se postigne adekvatan konsenzus. Fokus, prema nalazima analize najboljih svjetskih i regionalnih praksi, kao i bosanskohercegovačkih, treba biti na novim tehnologijama i prilagodbi materijala i informacija o

određenim događajima i memorijalima istih novim formama, te na obrazovanju koje također podrazumijeva upotrebu novih, interaktivnih i inkluzivnih alata.

Osiguranje finansijskih sredstava i političke podrške

Neophodno je osigurati adekvatna finansijska sredstva i političku podršku za realizaciju smjernica i standarda. Finansijska sredstva mogu se osigurati kroz državne budžete, međunarodne donacije i privatne fondove. Politička podrška je ključna za uspjeh memorijalizacijskih projekata, jer može osigurati potrebne resurse i olakšati koordinaciju između različitih aktera. Posebno je važno pažnju obratiti na održive modele finansiranja, te mehanizme kojima će se vršiti praćenje i evaluacija kako finansijskog dijela, tako i napretka u smislu dobrih memorijalizacijskih praksi.

Promicanje zajedničkog sjećanja

Važno je osigurati da memorijali odražavaju različite perspektive i iskustva svih zajednica. Ovo se može postići kroz participativne metode, transparentnost u procesu donošenja odluka i inkluzivne edukativne programe. Promicanje zajedničkog sjećanja ključno je za izgradnju povjerenja i pomirenja među zajednicama, te za stvaranje održivih i relevantnih memorijala.

Literatura

Ahuvia, Aaron. "Traditional, Interpretive, and Reception Based Content Analyses: Improving the Ability of Content Analysis to Address Issues of Pragmatic and Theoretical Concern." *Social Indicators Research* 54, no. 2 (2001): 139–172. Pristupljeno April 3, 2026. https://www.researchgate.net/profile/Aaron-Ahuvia/publication/30844463_Traditional_Interpretive_and_Reception_Based_Content_Analyses_Improving_the_Ability_of_Content_Analysis_to_Address_Issues_of_Pragmatic_and_Theoretical_Concern/links/0487e2c9db1254aa4933f9dd/Traditional-Interpretive-and-Reception-Based-Content-Analyses-Improving-the-Ability-of-Content-Analysis-to-Address-Issues-of-Pragmatic-and-Theoretical-Concern.pdf

Alternativni izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine na putu za članstvo u Evropskoj uniji za 2021. godinu: politički kriteriji https://eu-monitoring.ba/site/wp-content/uploads/2022/05/BHS_FINAL_WEB-1.pdf

Arne Johan Vetlesen: "The War Hotel: Psychological Dynamics in Violent Conflict"

Balans. "Predstavljen Atlas memorija: mapa pokazuje 77 civilnih spomen-obilježja i manifestacija." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://balans.co.ba/predstavljena-atlas-memorija-mapa-pokazuje-77-civilnih-spomen-obiljezja-i-manifestacija/>

Bell, Vikki. "Performativity and Belonging: An Introduction." *Theory, Culture & Society* 16, no. 2 (1999): 1–10. <https://doi.org/10.1177/02632769922050511>

Centar za nenasilnu akciju. *Rat sjećanja: Istraživanje o mjestima stradanja i sjećanja na rat u BiH*. Sarajevo/Beograd, 2010. https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf

Centar za postkonfliktna istraživanja (PCRC) Cento Bull, Anna. "Agonistic Memory." In *The Palgrave Encyclopedia of Memory Studies*, edited by Lucas M. Bietti and Martin Pogačar, 1–5. Cham: Palgrave Macmillan, 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-030-93789-8_81-1

Detektor.ba, "Prijedor." Baza sudski utvrđenih činjenica o ratnim zločinima. Pristupljeno 15. marta 2026. [https://ratnizlocin.detektor.](https://ratnizlocin.detektor.ba/lokacija/prijedor/50)

[ba/lokacija/prijedor/50](https://ratnizlocin.detektor.ba/lokacija/prijedor/50)

Detektor.ba, "Tuzla." Baza sudski utvrđenih činjenica o ratnim zločinima. Pristupljeno 15. marta 2026. <https://ratnizlocin.detektor.ba/lokacija/tuzla/27>

Dizdarević Tahmišćija, Emina. "Millions Spent on War Memorials in Bosnia, But to What Effect?" *Balkan Insight*. 28. august 2024. <https://balkaninsight.com/2024/08/28/millions-spent-on-war-memorials-in-bosnia-but-to-what-effect/> Dizdarević-Tahmišćija, Emina. "Moguće rušenje spomenika bez nacionalnih i religijskih obilježja." *Detektor.ba*. 25. oktobar 2016. <https://detektor.ba/2016/10/25/moguce-rusenje-spomenika-bez-nacionalnih-i-religijskih-obiljezja/>

Dragović-Soso, Jasna. "Memory Activism and the Victimhood Paradox in Bosnia and Herzegovina: Commemorating the 'War Child' in the Resistance against Ethnic Nationalism." *East European Politics*, objavljeno online 22. septembra 2025. <https://doi.org/10.1080/21599165.2025.2562412>

Ereshnee Naidu, Bix Gabriel, Mofidul Hoque: *From Memory to Action - A Toolkit for Memorialization in Post-Conflict Societies*, International Coalition of Sites of Conscience

EVZ Foundation. "MEMO Youth Study." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.stiftung-evz.de/en/what-we-support/memo-youth-study/>

FutureLearn. "Teaching the Holocaust." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.futurelearn.com/courses/holocaust-teaching/1>

Galerija 11/07/95. "About Gallery 11/07/95." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://galerija110795.ba/about-gallery-110795>

Grebo, Lamija, i Džana Brkanić. "Analiza: Četiri miliona maraka za spomenike u službi podjele." *Detektor*. 3. januar 2020. <https://detektor.ba/2020/01/03/analiza-cetiri-miliona-maraka-za-spomenike-u-sluzbi-podjele/>

Grebo, Lamija, i Džana Brkanić. "Bosnia Spends €2 Million on 'Divisive' War Memorials." *Detektor.ba*. 3. januar 2020. <https://detektor.ba/2020/01/03/bosnia-spends-e2-million-on-divisive-war-memorials/>

Grebo, Lamija. "Majkama Srebrenice izdata prva potvrda za obilježavanje masovnih grobnica tri decenije nakon rata." *Detektor.ba*. 21.

februar 2025. <https://detektor.ba/2025/02/21/majkama-srebrenice-izdata-prva-potvrda-za-obilježavanje-masovnih-grobnica-tri-decenije-nakon-rata/>

Humanity in Action. "Memory Walk." Pristupljeno 15. marta 2026. https://humanityinaction.org/knowledge_detail/memory-walk/

Izazovi memorijalizacije genocida u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka

James E. Young: "The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning" (1993)

Joanne Sharp i koautori: "Geographies of Postcolonialism: Spaces of Power and Representation" (2009)

Knezović, Mario. "Partizanska haranga u Mostaru." Nedjelja. Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.nedjelja.ba/hr/nek-se-zna/partizanska-haranga-u-mostaru/5470>

Kultura sjećanja. "Prijedor: Spomen-ploča logor Keraterm." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-ploca-logor-keraterm/>

Larissa Veters: "Reclaiming Justice: The Struggle for Memorialization in Post-Conflict Bosnia-Herzegovina"

Maksić, Adis. Ethnic Mobilization, Violence, and the Politics of Affect: The Serb Democratic Party and the Bosnian War. Cham: Palgrave Macmillan, 2017. Pristupljeno 15.3.2026. <https://www.palgrave.com/gp/book/9783319482927>

Matthew Webber: The Instrumentalization of Contemporary Art in Bosnia-Herzegovina, 2013–2018; A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Social Anthropology; Arts & Humanities Research Council

Memorijalizacija u BiH: Milion maraka godišnje za spomenike koji ne doprinose tranzicijoj pravdi – Lamija Grebo i Džana Brkanić (Detektor.ba) <https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/memorijalizacija-u-bih-milion-maraka-godisnje-za-spomenike/>

Memorijalni centar Sarajevo. "Tunel spasa." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.mcsa-sarajevo.ba/tunel-spasa>

Memorijalni centar Srebrenica-Potočari. "Negiranje genocida u Srebrenici." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://srebrenicamemorial.org/bs/stranica/negiranje-genocida-u-srebrenici/29>

Memorijalni centar Srebrenica-Potočari. Genocid u Srebrenici 30 godina poslije: Globalni poziv na sjećanje, pravdu i mir – Strateški plan 2025–2030. Srebrenica: Memorijalni centar Srebrenica-Potočari, 2025. <https://srebrenicamemorial.org/assets/files/1747905262-strateski-plan-memorijalnog-centra-genocid-u-srebrenici-30-godina-poslije-globalni-poziv-na-sjecanje-pravdu-i-mir-2025-2030.pdf>

Memory Politics in Bosnia and Herzegovina, izvještaj Međunarodnog centra za tranzicijsku pravdu (ICTJ)

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine. "Tranzicijska pravda." Pristupljeno 15. marta 2026. https://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/tran_pravda/default.aspx?id=1799&langTag=bs-BA

Mnogi Agenti Memorijalizacije – Theresa Rauch <https://balkandiskurs.com/2023/12/18/mnogi-agenti-memorijalizacije/>

Monika Palmberger: "How Generations Remember – Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina"

Obradović-Wochnik, Jelena, i Erica Richardson. "Memory Politics and Commemoration Practices in Post-Conflict Societies." Memory Studies (2024). <https://doi.org/10.1177/17506980241255073>

Paul Williams: "Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities"

Peace and the politics of memory – Johanna Mannergren, Annika Björkdahl, Susanne Buckley-Zistel, Stefanie Kappler, and Timothy Williams – Manchester University Press, 2024

Ratni Zločini i Kultura Sjećanja u BiH – Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK)

Rhiannon Neilsen: "Commemorations and Memorials in Post-War Bosnia-Herzegovina"

Saryusz-Wolska, Magdalena, Joanna Wawrzyniak, and Zofia Wóycicka. "New Constellations of Mnemonic Wars: An Introduction." Memory Studies 15, no. 6 (2022): 1275–1288. <https://doi.org/10.1177/17506980221133733>

Selektivna memorijalizacija u Bosni i Hercegovini – Dino Jozić <https://plus.cobiss.net/cobiss/bh/bs/bib/nbgo/52996614>

Sørensen, Marie Louise Stig, Dacia Viejo-Rose i Paola Filippucci, ur. Memorials in the Af-

termath of Armed Conflict: From History to Heritage. Cham: Palgrave Macmillan, 2019. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-18091-1>

Spomen-park Kragujevački oktobar. "O nama." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.spomenpark.rs/o-nama/>

Stef Jansen: "Remembering and Forgetting: Memorialization in Bosnia-Herzegovina and the Culture of Selective Memory"

Šimić, Goran. "Bosnia and Herzegovina: The Perils and Pitfalls of Memorialization in Divided Post-Conflict Societies." SKEI – Međunarodni interdisciplinarni časopis / International Interdisciplinary Journal 5, no. 1 (2024): 45–62. <https://hrcak.srce.hr/file/463630>

Transitional Justice in Post-Yugoslav States: The ICTY and the Challenge of Memorialization

United Nations Development Programme (UNDP) – "Post-Conflict Memorialization: Lessons from Bosnia and Herzegovina"

War Childhood Museum. "Ideja, misija i vizija." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://warchildhood.org/ba/ideja-misija-vizija/>

War Childhood Museum. "Informacije za posjetioce." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://warchildhood.org/ba/informacije-za-posjetioce/>

Yad Vashem. "Collections." Pristupljeno 15. marta 2026. <https://www.yadvashem.org/collections.html>

Funded by
the European Union

ProPeace

Ovaj dokument je izrađen uz finansijsku pomoć Europske unije. Sadržaj ovog dokumenta isključiva je odgovornost BIRN BiH – Detektor i Pro Peace u Bosni i Hercegovini i ni u kom slučaju se ne može smatrati izrazom zvaničnog stava Europske unije.